

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2022
LXIV. ÉVFOLYAM

---

3. SZÁM

W. Pohl – J. Krause– Vida T. – P. J. Geary
Integrált genetika

Gloviczki Ráhel
A középkori magyar királykoronázás

Kádas István
Katonaságmegváltás és rendkívüli adó Hunyadi Mátyás uralma elején

---

Fóti Miklós
Mikla puszta várossá válása 1578-ban

Tóth Gergely
Bél Mátyás elfeledett önéletrajza 1746-ból

Hantos-Varga Márta
Avítt antijudaizmus és modern fajelmélet között

Csapody Tamás
A cservenkai exhumálások története

Kiss Rita
Az 1956-os magyar menekültek beilleszkedése Bajorországban

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:*
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>

A 2022-es évfolyam megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Tudományos Akadémia
és az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXIV. évfolyam, 2022. 3. szám

TANULMÁNYOK

- Walter Pohl – Johannes Krause – Vida Tivadar – Patrick J. Geary**
Az 5–9. századi Kelet-Közép-Európa integratív archaeogenetikai,
régészeti és történeti vizsgálata, Kr. u. 400–900.
A HistoGenes 856453 ERC-Synergy Grant 341
- Gloviczki Ráhel** A középkori magyar királykoronázás összeurópai
kontextusban 355
- Kádas István** Amikor megváltás az adó. Katonaságmegváltás
és rendkívüli adó Hunyadi Mátyás uralma elején (1458–1466) 383
- Fóti Miklós** Egy szokatlan demográfiai jelenség és háttere a szegedi
szandzsák területéről. Mikla puszta hirtelen várossá válása 1578-ban 403
- Tóth Gergely** Egy hungarus értelmiségi pályafutásának tipikus
és egyedi vonásai. Bél Mátyás elfeledett (ön)életrajza 417
- Hantos-Varga Márta** Avítt antijudaizmus és modern fajelmélet között.
Katolikus szerzők zsidóellenes argumentációjának szürke zónája 447
- Csapody Tamás** A cservenkai exhumálások története 481
- Kiss Rita** Az 1956-os magyar menekültek beilleszkedése
Bajorországban 513
- ### ADATTÁR
- Kádár Zsófia – B. Székely Dorottya Piroska** Adattár a 17. századi
magyar országgyűléseken szereplő egyháziakról 533
- ### MÉRLEG
- Varga Balázs** Győr város monográfiáinak története a dualizmus
korától napjainkig 627

A CSERVENKAI EXHUMÁLÁSOK TÖRTÉNETE

CSAPODY TAMÁS

HISTORY OF THE CHERVENKA EXHUMATIONS

During World War II, some 6000 Hungarian citizens were deported to the Serbian town of Bor for forced labour. On their return journey to Hungary, about 3000 forced labourers reached the brick factories of Chervenka in the Western Bácska region. In the night of 7 October 1944 about 700 to 1000 Jewish forced labourers were killed there by German soldiers with the assistance of Hungarian troops. Among the surviving labourers a further 400 were killed by the Germans on the way from Chervenka to the border of present-day Hungary. In the brick factories and along the roads the corpses remained unburied. The local people and the representatives of both the old and the new regime did make efforts to inter the dead, but these only yielded partial results. Of those killed in the brick factories, which have been continuously functioning ever since, as well as of those slain along the march, some fifty percent still rest on or near the very spot where they were killed. The only registered Chervenka mass grave, that in the Jewish cemetery of Zombor, contained the remnants of about 700 Jewish forced labourers of Bor.

Keywords: forced labour, Holocaust, Bor, Chervenka, mass murder, World War II, exhumation

---

A szerbiai Borból Magyarországra vezényelt munkaszolgálatosok gyalogmenete 1944. október 5-én érte el a nyugat-bácskai Cservenka községet. A magyar katonák kísérete csoport létszáma ekkor mintegy 3000 főt számlálhatott. A zömében bácskai svábokból verbuválódott Waffen-SS alakulatok katonái erőszakkal átvették a magyaroktól a munkaszolgálatosok feletti irányítást. A helyi téglagyárba terelték a zsidókat és a Jehova Tanúit. A kilenc nazarénust a község egyik istállójában helyezték el. A zsidó munkaszolgálatosok szisztematikus legyilkolása két nappal később, október 7-én éjszaka kezdődött el és másnap hajnalig tartott. A német katonák, a magyar katonai keret támogatásával mintegy ezer zsidót gyilkoltak meg. Az élve maradt zsidókat SS-katonák több csoportban Zomborba

---

Csapody Tamás, jogász, szociológus, bioetikus, politológus, habilitált egyetemi docens, Semmelweis Egyetem, Általános Orvostudományi Kar, Magatartástudományi Intézet. Szeretnék köszönetet mondani Balázs Ági gépíróknak, Eszéki Frigyes adatközlőnek, Gromon András szakfordítóknak, Kengyel Károly kutatóknak, Kiss Marianne lektornak, Lefkovich Péter adatközlőnek, Nagy Béla térképésznek, Németh Árpád újvidéki filmrendezőnek és fordítóknak, Papp Árpád szabadkai néprajzkutatóknak, Szukits Veronika és Szukits János óbecsei fordítóknak. Külön is szeretnék köszönetet mondani a kutatómunka és az írás minden fázisában, valamint a térképázatok szerkesztésében segítséget nyújtó Mostbacher János pécsi egyházkutatóknak.

kísérték. Innen az egyik gyalogmenet a Gádor–Hadikfalva útvonalon érkezett meg Bajára, míg a másik csoport Monostorszegen, Bezdánon, Kiskőszegen és Udvaron át érte el Mohácsot. A menetek Cservenka és a mai magyar–szerb (Hadikfalva) és magyar–horvát (Udvar) határig összesen mintegy 400-500 főt veszítettek. A magyar keret a Jehova Tanúit és a nazarénusokat először szintén Zomborba, majd innen vonaton Szentkirályszabadjára kísérte, ahol a Cservenkán elvált bori munkaszolgálatos csoportok ismét találkoztak.

A Cservenkától Hadikfalváig, valamint Udvarig terjedő útszakaszon a bori zsidó munkaszolgálatos halottak összegyűjtésének és eltemetésének, majd ismételt exhumálásának és újratemetésének eddig feldolgozatlan a története. A történetek kutatását számos tényező gátolta. A tömeggyilkosság áldozatainak számbeli nagysága, az elkövetés helyének földrajzi kiterjedtsége és az anyagi korlátok hatalmas terhet róttak a helyi adminisztrációra. A halottak számbavételét és exhumálását akadályozta Tito marsall nemzetiségi és elnyomó politikája, a terület népességi viszonyainak megváltozása, a vérengzés bácskai elkövetőinek ismertsége és büntetlensége, valamint a történetekkel való szembenézés elmaradása. Mindezek miatt az áldozatok kegyelettel történő eltemetése csak részben sikerült, és az áldozatokra való méltó emlékezés is ellentmondásos. A tanulmány nem kisebb feladatra vállalkozik a tömeggyilkosság után közel 80 évvel, hogy megnevezze a halottak eltemetési helyeit, összeállítsa az exhumálások és újratemetések kronológiáját, elkészítse az áldozatok exhumálástörténetét.

A tömegsírok megásása, a lőszerrakodás és a három téglagyár

1944. október 7-én, a vérengzés kezdetének napján, mintegy háromezer bori munkaszolgálatos tartózkodott a Welker téglagyárban (= első téglagyár). Ugyanezen a napon, a reggeli órákban két, mintegy 500-500 fős csoportot elindítottak a németek nyugat, vagyis Zombor felé. Az egyik csoportban volt Radnóti Miklós költő is. A németek szándéka a téglagyárban maradtak teljes megsemmisítése volt, a 148 főt számláló Jehova Tanúiból álló munkaszolgálatos századot is beleértve. Őket a téglagyár kerítésén kívül húzódó bokros-cserjés területen akarták megölni. Számos zsidó túlélő visszaemlékezésében az szerepel, hogy Jehova Tanúival ásatták meg a tömeggyilkosságra használt árkot. A Jehova Tanúinak visszaemlékezése szerint a németek október 7-én feltehetőleg nem is a zsidók, hanem az ő saját sírjukat akarták velük megásatni. A sírhely kiásása végül nem történt meg, és a kivезényelt 15-16 Jehova-tanú sértetlenül térhetett vissza a téglagyárba.¹ A zombori Bruck Sándor [Aleksandar Bruk]² bori zsidó munkaszolgálatos állítása szerint azonban nem is egy, hanem több tömegsír megásására került sor, melyet zsidó munkaszolgálatosokkal végeztek el.³ Itt kell azt is megemlíteni, hogy ezt megelőzően a német katonák lőszerr-

¹ Csapody Tamás interjúja Soós Gergellyel. Ugod, 2006. augusztus 30.; Csapody Tamás interjúja Vági Józseffel. Ugod, 2006. augusztus 4. Soós Gergely egyike volt a kiválogatott 15-16 Jehova tanúnak.

² Bruck Sándor [Aleksander Bruk], 25 éves vegyészhallgató, izraelita vallású, zombori lakos.

³ Bruck Sándor [Aleksander Bruk] kihallgatási jegyzőkönyve. Sombor, 1945. május 11. Archiv Jugoslavije (=AJ) 110 fasc 691-21.

rakodásra adtak parancsot Jehova Tanúinak. A téglagyár területére betolt, zárt vasúti kocsiból, a tömeggyilkossághoz később felhasznált lőszerládákat kellett volna kirakodniuk. A hűtlenségért bebörtönzött, a katonai szolgálatot és a katonai feladatok elvégzését egyaránt elutasító munkaszolgálatos Jehova Tanúi egységesen megtagadták a parancs teljesítését. A német katonák ezért néhányukat bedobták a téglagyári vízmedencébe, majd közülük lőttek, de nem sérült meg senki.⁴ A munkát végül a zsidó munkaszolgálatosokkal végeztették el.⁵

A cservenkai téglagyárban a tömeggyilkosság 1944. október 7-én este kezdődött és másnap hajnalig folytatódott. A vérengzés mintegy öt órán át tartott.⁶ A különböző leírásokban és visszaemlékezésekben összekeveredik az éjszakai szállások és a vérengzés helyszíne, sőt a két helyszín egymás szinonimájaként volt használatos. Ezek elkülönült megnevezésére gyakran használták az egyik vagy másik „téglagyári udvar” megnevezést is. A téglagyár területeit („udvarait”) azonban a mellékelt helyszínrajz segítségével meg tudjuk határozni (1. helyszínrajz).

Jól látható ezen, hogy az egyetlen helyként kezelt cservenkai téglagyár valójában három téglagyár egyesítése nyomán jött létre.

A bori munkaszolgálatosokat a megérkezésüktől kezdődően a három téglagyár közül a délen fekvő, Welker téglagyárban helyezték el. A három, korábban egyesült téglagyár fizikai értelemben ugyanis megmaradt három önálló gyárnak, három, saját kéménnyel rendelkező kemencével és az ezekhez kapcsolódó szárítósínek soraival. A Jehova Tanúi és a nazarénus munkaszolgálatosok kivételével minden bori munkaszolgálatost végig itt tartottak fogva. Az első téglagyár mellett lévő, középen fekvő Rauch téglagyártól (= második téglagyár) egy magas deszkakerítés (palánk) választotta el. A téglagyárak között kanyargott az ipari vasút, amely az első és második téglagyár között egy zárható, szűk sorompóval ellátott átjárón közlekedett. Az ipari vágány végül a harmadik, azaz az északon lévő Glässer téglagyár (= harmadik téglagyár) területén áthaladva hagyta el a gyárak területét.⁷ Mind az áldozati, mind az elkövetői oldalon megszólaló visszaemlékezők a tömeggyilkosság legfontosabb, a vérengzésnek teret adó helyszínként egyaránt a „másik udvart” nevezték meg (harmadik téglagyár).

Több helyszínen egyszerre zajló tömeggyilkosság

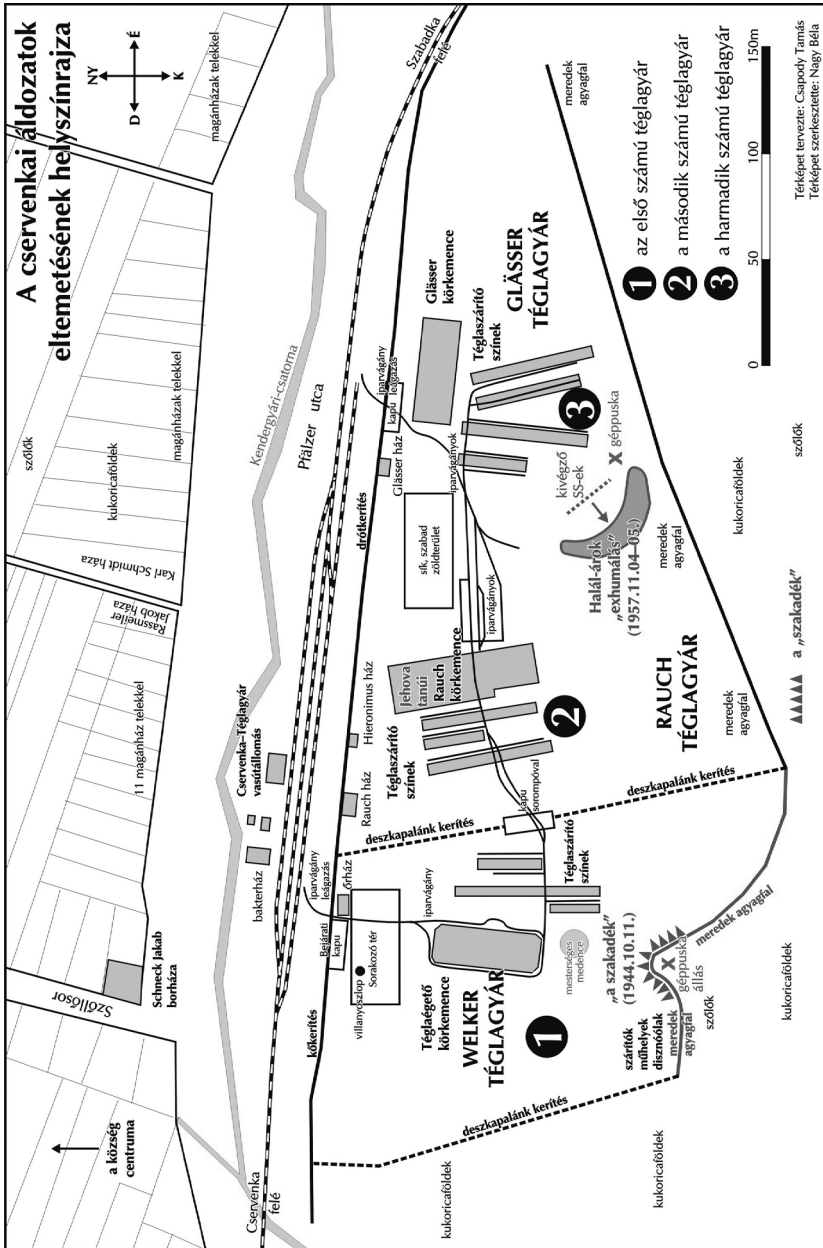
A német és magyar katonák október 7-én 22 óra körül, az előzetes tervek szerint kezdtek hozzá a parancs végrehajtásához. Az első téglagyárban szerteszét szóródott és a már alvó zsidó munkaszolgálatosokat egyetlenegy helyre, a kétszintes téglaegető kemence zárt

⁴ Andrej Hanák [Hanák András]: *Hanák András életrajzának főbb része a második világháború idején.* [Kézirat] 2.

⁵ A tömeggyilkosság elkövetéséhez szükséges lőszerrek kirakodására két helyen került sor 1944. október 6–7-én, a téglagyárban és a Cservenkát kettészelő Ferenc-csatornánál. A németek mindkét esetben zsidó munkaszolgálatosokkal végeztették el a munkát.

⁶ A tömeggyilkosság 1944. október 7-én, 22-23 óraker kezdődött (napnyugta kb. 18:00 óraker volt), és 1944. október 8-án, hajnali 3-4 óra körül fejezték be (napfelkelte kb. 6:40 óraker volt).

⁷ Paskó Mihály vallomása. Arhiv Jugoslavije (= AJ) 691-44 Inv. br. 5096.

1. ábra. A cserenkai áldozatok eltemetésének helyszínrajza. Forrás: Ortsplan [helyi térkép]. Tschervenka, 1944 von Karl Beel. Méretarány: 1:3330. (Az 1944-es állapotokat tükröző, eredeti térképről készült, újarajzolt térképmásolatot is Karl Beel készítette. München, 1980. augusztus 1.); Glässer, Rauch és Welker téglagyár iparvasútjának helyszínrajza. Honvédelmi Minisztérium. Hadtörténeli Intézet és Múzeum. Térképtár. B XV c 393. (Mostbacher János segítségével, valamint az elkövetők és a túlélők visszaemlékezései alapján tervezett és Nagy Béla által szerkesztett térkép.)

tereibe akarták terelni. A tégláégetőben a puskatussal betelteleket és az eleve ott éjszázókat a német és magyar katonák igyekeztek megfosztani megmaradt értékeiktől. Ezt követően 5-20-50 fős csoportokba terelték őket, majd a menetet átkísérték a harmadik téglagyárba, a kivégzésre szánt árokhoz. Mindez azonban nem ment könnyen. A tömegyilkosság átgondolt terv szerint zajlott ugyan, de ennek végrehajtása számos nehézségbe ütközött. Az első téglagyár megannyi tégláégető színében, a téglarakásokban és a különböző melléképületekben, valamint a kétszintes égetőkemencében elhelyezkedőket nehezen lehetett egybeterelni. Valójában a téglagyár egy téglaszárító színekből álló utcák, folyosók, átjáróközök sokaságából álló, szinte áttekinthetetlen szerkezetű településre hasonlított.⁸

A sötétedés beállta után az ott tartózkodók terelése, mozgatása, kísérése zűrzavaros helyzetet eredményezett. A munkaszolgálatosok igyekeztek elbújni, kitérni, elmenekülni, valamilyen módon ellenszegülni, míg mások beletörődve engedelmessé váltak.⁹ A tömegyilkosságban jelentős szerepet játszó Karl Hermann Fogy¹⁰ SS-parancsnok tanúvallomása szerint a német és magyar katonák a munkaszolgálatosok ellenállásától és szökésétől tartottak.¹¹ A vérengzésben főszerepet vállaló, bácskai, fiatal Waffen-SS-ből álló alakulat tagjai közös ivászat után indultak a téglagyárba.¹² Az erős alkoholos befolyásoltság nyilván nem segítette elő a tömegyilkosság fegyelmezett végrehajtását.

A németek az első téglagyár területén, a munkaszolgálatosok harmadik téglagyárba való átkísérését megelőzően is használták fegyvereiket. A nyilvánvaló cél nem az volt, hogy mindenkit a halálárokhoz kísérjenek és ott végezzenek velük, hanem hogy mindenkivel a téglagyárak területén végezzenek, függetlenül a téglagyáron belüli elhelyezkedésüktől. Kézifegyverekkel, géppisztolyokkal és kézigránatokkal már az első téglagyár területén, számolatlanul követték el a tettet. A tömegyilkosság tehát az első téglagyárnál kezdődött, a gyárakat belül összekötő belső útvonalon, majd mindkét téglagyári színhelyen párhuzamosan folyt. Az első téglagyárban (téglaszínéknél, kemencében, szárítóknál, az ezeket összekötő közökben stb.) és útközben *ad hoc* jelleggel lötték le, ütötték-verték halálra a zsidó munkaszolgálatosokat. A harmadik téglagyárban, a halálároknál ezzel ellentétes módon történt a megsemmisítésük, itt a szervezettség dominált.¹³ A tömegyilkos-

⁸ 1926-os adatok szerint a téglagyárak összterülete 13 hektár volt, amelyen összesen 31 tégláégető szín, 1200 m iparvágány volt és napi 20 000 téglát készítettek márciustól novemberig. Roland Vetter – Hans Keiper: *Unser Tschervenka. Der Weg einer Batschkadeutschen Grossgemeinde in zwei Jahrhunderten.* [A mi Cservenkánk. Egy bácskai német nagyközség két évszázados története.] Tuttlingen, 1980. 326–327.

⁹ Csapody Tamás: *A cservenkai tömegyilkosság.* Bp., 2014. [E-book.] <http://mek.oszk.hu/16700/16793/>. (A leltetés ideje: 2021. november 12.)

¹⁰ Karl [Carl] Hermann Fogy [Carl-Hermann Fogy/Hermann Fogy] (a. n. Ida Thomann; Peggau, 1914. február 7. – Altusried, 1993. április 14.), Waffen-SS tagja, hadnagy, építész, 1945-től SS főhadnagy, a Vaskereszt 2. tulajdonosa.

¹¹ Hermann Fogy és Stefan Riesser kihallgatási jegyzőkönyve. Offenburg, 1970. október 21. Staatsarchiv Ludwigsburg (= SL) Sig. EL 317 III. Bü. 926. 10.

¹² Nikolaus Wegehingel (Cservenka, 1927. szeptember 25. – ?), a Waffen-SS tagjának tanúvallomása. Hirschhorn, 1968. március 1. (Nikolaus Wegehingel jelen volt a tömegyilkosságnál.) SL EL 317 III. Bü. 927. 404.

¹³ A gyalogmenetek általában az első téglagyárat a bejárati kapun keresztül elhagyva, a vasútállomás előtti Pfälzer utcán át, kívülről közelítették meg a harmadik téglagyárat. Ezen a kb. 200 méteres útvonalon általában már nem volt mód szökésre.

ság a hajnali órákban, a virradat előtt, hirtelen fejeződött be. A vérengzés azonban tovább tartott, mivel napfelkelte után a halálárokból élve kikerülőket a német és a magyar katonák igyekeztek felkutatni és lelőni. A harmadik téglagyár területén sok száz halott maradt a halálárokból és annak környékén. Az első téglagyárban élve maradt, mintegy 1000 zsidó munkaszolgálatosnak sorakozót rendeltek el. Néhány szerencsésen elrejtőzött munkaszolgálatoson kívül mindenki engedelmeskedett. A németek így is a sorakozó tömegbe lőttek.¹⁴ A német parancsnokság alatt nyugat felé elindított gyalogmenet áthaladt Cservenka főutcáján, tovább Zombor felé. A zsidó munkaszolgálatos meneteknek a Cservenkán történő átvonulása során azonban ismét sokan veszítették életüket. Nagy Dezső visszaemlékezésében azt írta, hogy a téglagyár kapuján kilépve a község központja felé menve „ropogtak mögöttük a pisztolyok”, a templom melletti téren pedig földre parancsolták őket és rájuk uszították a helyi svábokat. Az ordító tömeg „ásóval, kapával, botokkal, puskatussal csépelte” a zsidó munkaszolgálatosokat.¹⁵ A nem sokkal később egy másik csoportban erre menetelő Papp Bálint¹⁶ nazarénus bori munkaszolgálatos mintegy 100 agyonlőtt zsidó munkaszolgálatost látott a községben.¹⁷ Egy másik visszaemlékező arról tett említést, hogy a menetek elvonulását követően a községből lovas kocsikon szállították a halottakat a téglagyárba.¹⁸ A bori zsidók gyalogmeneteinek útvonalát azonban nem zárólag a községen belül, hanem mindenhol, amerre elvonultak, halottak szegélyezték. A téglagyárakban maguk után hagyott halottak száma mindkét téglagyári udvarban jelentős volt, az elkövetés brutalitásának szintje pedig megegyezett.

Az első téglagyári udvar

Az első és a harmadik téglagyári udvarban maradt áldozatok számát egyszerű lenne megállapítani, ha ismernénk a Cservenkára megérkezett és a Cservenkát élve elhagyó zsidó munkaszolgálatosok pontos számát. Ha pontosan tudnánk azt, hogy a Cservenka utáni gyalogmenetek során hányan veszítették életüket és hányan érkeztek meg a mai országhatárokig, utána pedig Bajáig és Mohácsig, amíg ismét magyar parancsnokság alá nem kerültek. Mindezen adatok hiányában az segítene, ha a téglagyárakban és az azt követő gyalogmenetek útvonalán elvégzett halottösszegyűjtésekről, újratemetésekről és exhumálásokról pontos adatokkal rendelkezniénk. A sporadikusan fellelhető dokumentumok azonban nem teszik mindezt lehetővé, és a meglévő források, valamint a visszaemlékezések információi is gyakran ellentmondanak egymásnak.

Az első téglagyárban maradt áldozatok számát illetően fontos megállapításokat tartalmaznak a Jehova Tanúinak visszaemlékezései. Jehova Tanúit még a vérengzés megkez-

¹⁴ Csapody Tamás: A cservenkai túlélő. A bori munkaszolgálat. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 605.

¹⁵ Nagy Dezső: A halálraítéltek. A húsz év előtti cservenkai vérengzés drámája. II. *Magyar Nemzet* 1964. október 14. 7.

¹⁶ Papp Bálint (a. n. Boros Julianna; Dévaványa, 1921. november 26. – Szeged, 2017. augusztus 30.), nazarénus, hűtlenségért öt és fél év börtönre ítélt budapesti gépkocsivezető.

¹⁷ Papp Bálint: *Fogságom története*. Bp., 1999. 33.

¹⁸ Szász Márton: A szemtanú. *Szabad Szó* 1955. január 29. 1.

dése előtti órákban átkísérték az első és második téglagyárat elválasztó, sorompóval ellátott kapun, és a második téglagyárban lévő téглаégető kemence padlására kísérték őket. Itt vészelték át sértetlenül a tömeggyilkosságot, és itt lettek annak részben szem- és fültanúi.¹⁹ Közülük az egyik legrészletesebb visszaemlékezést Haffner Tibor²⁰ hagyta hátra. Ő azt írta, hogy a vérengzést követő reggel, miután ugyanazon, a két téglagyárat elválasztó, sorompóval ellátott kapun visszatértek az első téglagyár udvarába,

„... rettenetes látványban volt részük. Az egész udvart sárgacsillagos holttestek borították. Szétlőtt koponyák, a gránátoktól szétszaggatott testek és üvegesen meredő szemek. Az udvar egyik részében egy kb. 10 méter magas, háznagyságú hulladomb volt. Kezdetben ideterelték őket, fel kellett mászniuk a már kivégzettekre, és ott lőttek agyon őket. Így készítettek helyet a többiek kivégzéséhez...”²¹

A téглаégető kemencéből való távozás után látottakra hasonlóan emlékezett vissza hit-társa, Hanák András²² is: „... [amikor a téглаégető padlásáról] kimentünk az udvarra és az ijesztő látvány [volt]. Az egész udvar tele volt holttestekkel. Némely helyen 10 méter magas halott halom.”²³ A szintén Jehova tanúja, Vági József,²⁴ a vele készített interjúban azt mondta, hogy „A kemencétől 50 vagy 70 méterre lehetett a kivégzés. Látni nem láttam semmit. Amikor reggel kiszóllítottak bennünket és mi kimentünk, mi azt a területet nem láttuk. Mi már oda nem mehettünk.”²⁵ A kiségyházhoz tartozó munkaszolgálatosok beszámolóit tehát az első téglagyári udvaron látottakra vonatkoznak.

A harmadik téglagyári udvar

A harmadik téglagyárban megölt zsidó munkaszolgálatosok számára vonatkozó dokumentumok szintén szórványosak és egymásnak ellentmondók, viszont nagyságrenddel nagyobb számban állnak rendelkezésre és konkrétabb számokat tartalmaznak. A téglagyárakban zajló halottösszegyűjtések és exhumálások közül egyedül a tömeggyilkosság után 13 évvel, 1957-ben elvégzett kihantolásról készült jegyzőkönyv tartalmaz konkrét számokat. Ebben az áll, hogy „A 3.200 munkás közül, akik a bori bányában dolgoztak, körülbelül 680-an maradtak életben, akiket 1944 végén a cservenkai téglagyárban kivégeztek. A holttestek exhumálása után 465 koponyát találtak, ami körülbelül az eltűntek szá-

¹⁹ Szinger Ádám: *Szinger Ádám élettörténete*. H. n., 2004. [Kézirat] 14. Magyarországi Jehova Tanú Egyház Archívuma (= MJTEA).

²⁰ Haffner Tibor [Tibor Haffner] (a. n. Zenkó Mária; Bártfa, 1911. január 8. – Lučenec, 1993. október 14.), hűtlenség miatt 12 év fegyházra ítélt losonci szövőmester.

²¹ Haffner Tibor: *Elbeszéli Haffner Tibor*. Lučenec, 1992. [Kézirat] 6.

²² Andrej Hanak [Hanák András] (a. n. Szúnyog Mária; Pácin, 1922. december 3. – Kráľovský Chlmec, 2017. január 17.), hűtlenségért két év fegyházra ítélt királyhelmeci kovács, lakatos, vasutas.

²³ Hanák: *Hanák András életrajzána*, 4.

²⁴ Vági József (a. n. Tál Bernadett; Ugod, 1921. január 30. – Ugod, 2013. március 16.), hűtlenségért tíz hónap börtönre ítélt ugod vasúti felvigyázó.

²⁵ Csapody Tamás interjúja Vági Józseffel. Ugod, 2006. augusztus 4.

ma lehet.” (1. sz. melléklet.) A dokumentum tehát 680 fő megöléséről tud és 465 fő exhumálását tanúsítja, a két adat közötti különbség 215 fő. Az exhumálást követően, a 465 fő földi maradványait a zombori izraelita temetőben elkészített tömegsír fogadta magába. A sírkőre azt vésték, hogy a „Cservenka mellett” meggyilkolt 700 zsidó kényszer-munkás földi maradványai kerültek itt végső nyugalomra. A zombori izraelita temetőben létesített sírhely lett a téglagyárakban megölt zsidó munkaszolgálatosok egyetlen hivatalos temetője, mivel a téglagyárakból sem korábban, sem pedig később nem került ide más eltemetésre. A 680 (exhumálási jegyzőkönyv) és 700 fő (zombori izraelita temető), valamint a 465 fő (exhumálási jegyzőkönyv) közötti számbeli eltérés 215–235 fő. Sokkal nagyobb a különbség ennél, ha a téglagyárból ténylegesen exhumáltak (465 fő) és a túlélők visszaemlékezéseiben, tanúvallomásokban szereplő, valamint a halottösszegyűjtések, kihantolások során hivatalosan megbecsült áldozatok számait vetjük össze. Ezek valamennyien mintegy 700-1000 főben határozták meg a téglagyárak területén megöltek számát. Az első és a harmadik téglagyári udvarban folyó, korábban leírt „párhuzamos vérengzés” alapján a magasabb áldozati szám (700-1000 fő) tűnik reálisnak. Utóbbi esetben a 465 főhöz viszonyított különbség ebben az esetben még nagyobb (235–535 fő).

Az országutak mellett történő exhumálások

A korábbiakban már említettek szerint Cservenkáról nyugat felé indították el a gyalogmeneteket. Először 1944. október 7-én reggel, kétszer 500 fős csoportot, majd pedig október 8-án reggel a vérengzéstől megmenekült, mintegy 1000 zsidó munkaszolgálatost. Összesen tehát három bori zsidó és egy bori Jehova Tanúi, valamint nazarénus munkaszolgálatosokból álló gyalogmenet indult Zombor felé. A német alakulatok által kísért első három gyalogmenetnek voltak áldozatai, míg a magyar keret által kísért negyedik gyalogmenetnek nem.

A Zomborig (kb. 50 km), majd a Hadikfalváig (további kb. 20 km) és a másik irányba, szintén az országhatárig, de Monostorszegen, Bezdánon és Kiskőszegen át Udvarig (Zombortól kb. 55 km) tartó gyalogmenetek tagjai közül összesen mintegy 400 főt gyilkoltak meg a német katonák.²⁶ (Német katonai kíséret mellett haladtak tovább a gyalogmenetek Bajáig és Mohácsig, így az országhatártól odáig is voltak veszteségek, de a jelen tanulmány szempontjából ezt figyelmen kívül hagyjuk.) Az országutakon, a tanyáknál és szállásoknál, a kukoricásokban, a szénakazlak alatt, a szántóföldeken (= országutak mellett) hagyott áldozatok földi maradványainak további sorsa egymástól eltérő volt. A német katonák a 10-40 fős tömeggyilkosságok esetében a munkaszolgálatosokkal ásatták meg a sírjukat, majd belelőtték őket és az elhunytak bajtársaival szórattak rájuk földet, vagy a gyalog-

²⁶ Dr. Mirko Guttmann-nak, a zombori hitközség alelnökének levele a Jugoszláviai Zsidó Hitközségek Szövetségének a bori áldozatok exhumálásának és újratemetésének tárgyában. Belgrád, 1947. december 12. Belgrádi Zsidó Történelmi Múzeum (= JIM) Reg. br. 2708. Sign. K-22-1b-2/2.; Jegyzőkönyv. A Jugoszláviai Zsidó Hitközségek Szövetségének Végrehajtó Bizottságának harmincadik ülése, amely 1948. április 8-án került megtartásra a Szövetség termeiben. Belgrád, 1948. április 8. 313. sz. JIM Reg. br. 2700. K-22-16-2/2-IX.

menet megállás nélkül folytatta útját. A hatalmi helyzet változásainak közepette az eltemetések spontán és szervezeten egyaránt történtek. Útkaparók, disznópásztorok, tanyák és szállások sváb tulajdonosai, ezek béresei, magyar utászok, a településekről kirendelt magyar és sváb férfiak vettek részt a feltárásokban és az eltemetésekben.²⁷ Előfordult, hogy a hatóság szinte azonnal rendelkezett a temetőben történő elhantolásról. Így történt ez az Ószivác és Kerény közötti útszakaszon megölt 39 munkaszolgálatos esetében, akiket az akkor 38 éves ósziváci döngnyúzó, Tokodi József²⁸ temetett el. Ő még az újsziváci magyar jegyzőtől kapta a feladatot, hogy gyűjtse össze a bori zsidók tetemeit és hantolja el őket az ósziváci izraelita temetőben.²⁹

A szovjet csapatok bevonulását követően a helyi lakosoknak elrendelték a halottak összegyűjtését. A munkára kirendelt magyaroktól tudjuk, hogy a zsákokba összegyűjtött földi maradványokat a zombori izraelita temetőbe vitték.³⁰ (A temető főkönyvében erre vonatkozó adatot azonban nem találtam.) Nem ismeretes, hány ember földi maradványait gyűjtötték össze, de a későbbi halottszemlékből tudjuk, hogy a feladatot messzemenően nem tudták teljes körűen elvégezni.³¹

A katonai közigazgatás időszakának 103 napja (1944. október 17. – 1945. január 27.) után a Jugoszláv Népfelszabadító Parancsnokságok irányításával kezdődtek meg a szisztematikusan mondható és egyben dokumentálható útvonalbejárások, nyomozások, tanúkihallgatások a téglagyári és az országutak melletti áldozatok elföldeléséről. Erről 1945 februárjától egészen 1948 áprilisáig leveleztek egymással a megmaradt zsidó hitközségek, az érintett települések, valamint a központi államigazgatási szervek. Ezekben a levelekben helyszíni bejárásokon szerzett és becsléseken alapuló adatokat közöltek az elhunytak számáról, eltemetésük helyéről és módjáról.³² A meggyilkoltak számát illetően a téglagyárakban kb. 800,³³ az országutak mellett kb. 400,³⁴ összesen mintegy 1200³⁵ exhumálásra váró halottat neveztek meg.

- ²⁷ Jegyzőkönyv. A Zombori Kirendeltség Nyomozó Bizottsága. Zombor, 1945. május 23. AJ Reg. 14303.1945.
- ²⁸ Tokodi Josip [Tokodi József] (1906 – ?) római katolikus ósziváci döngnyúzó, sintér.
- ²⁹ Tokodi Josip [Tokodi József] helyszíni kihallgatása. Ószivác, 1945. március 10. In: *Pokrajinska Komisija za Utvrđivanje Zlocina Okupatora i Njihovih Pomagača u Vojvodini*. [Tartományi Bizottság a megszállók és segítő-társaik által a Vajdaságban elkövetett bűntettek kivizsgálására.] Novi Sad, 1948. Inv. br. 5090. 3–4.
- ³⁰ A Sziváci Helyi Közösség elnökének, Kristály Klára (a. n. Höttele Anna; Padé, 1935. február 24. – Szabadka, 2011. január 20.) tanítónőnek az interjúja Mátlik [Mandity] Dániellel (kb. 1902 – ?) és Molnár Istvánnal (1902. – 1980?). Az interjúalanyok a Vörös Hadsereg bevonulását követően részt vettek a bori munkaszolgálatos halottak út menti összeszedésében. Szenteleky Kornél Magyar Művelődési Egyesület megemlékezése a bori munkaszolgálatosokról és Radnóti Miklós költőről. Ószivác, 1976. október. [Az interjú hanganyagát Kristály Klára küldte el nekem.]
- ³¹ Jegyzőkönyv a Zombor és Kerény előtti útszakasz helyszíni szemléről. Nyomozó Bizottság Zombori Kirendeltsége. Zombor, 1945. február 12. AJ Inv. br. 5075.
- ³² Papp Árpád: „Kilenc kilométerre innen...”. A bori munkaszolgálatosok útja a kies közép-bácskai tájon, Cservenka és Zombor környékén, ahogyan azt néhány helyi kívülálló látta. http://kjnt.ro/szovegtar/uploads/tartalmak/2019_JAZs-PL_szerk_Aranymadar_48_PappA.pdf. (A letöltés ideje: 2021. november 16.) 649–661.
- ³³ Bizonylat. Br. 14158. Kúla, 1948. március 29. JIM Reg. br. 2700. K-22-16-2/2-X.
- ³⁴ A zsidó hitközségek szövetségének részére a bori áldozatok exhumálásának és újratemetésének tárgyában. Belgrád, 1947. december 12. JIM Reg. br. 2708. Sign. K-22-1b-2/h.
- ³⁵ A Jugoszláviai Zsidó Hitközségek Szövetségének Végrehajtó Bizottságának levele a Szerb Népköztársaság Belügyminisztériumának. Újvidék, 1947. december 31. Reg. 1009. br. 1b. JIM Reg. br. 2700. Sign. K-22-

Az említett közel három év alatt az országutak mellett lévő egyedi és tömegsírok helyét lokalizálták és azokat számos esetben felnyitották. A központi előírás az volt, hogy ha a halottak két méter mélyen kerültek eltemetésre, akkor ők ugyanoda visszatemethetők. A két méteres mélység megállapítása azonban gyakran a helyiek elmondásán alapult, és ha azt elfogadta a szemlét tartó bizottság, akkor nem került sor ennek ellenőrzésére. A szabály érvényesülésének hiányában a földi maradványokat kihantolták és ugyanoda, vagy a közelben, két méter mélyen eltemették.³⁶ Az országutak mellett történő halottösszegyűjtésről, konkrétan az 1945. február 11–14-e között, Zombor és Kerény közötti útszakaszon (13 km) történt kihantolások esetében tudjuk, hogy erről fényképek is készültek.³⁷

Az áldozatok agnoszkálására csak néhány esetben kerülhetett sor, az áldozatoknál ugyanis – néhány kivételtől eltekintve – nem találtak erre alkalmas dokumentumokat.³⁸ Nem tudunk arról, hogy a kihantolás vagy az újratemetés helyét bármilyen módon megjelölték volna. A hatóságok ezáltal eleget tettek a hozzájuk folyamatosan érkező lakossági igényeknek, amelyeket a nem megfelelően eltemetett halottak miatti bejelentések tartalmaztak. A hatóságok is megelégedtek ezzel, mivel megszüntették a járványveszélyt. A hitközségek viszont azt szerették volna elérni, hogy a cservenkai téglagyárakban és az országutak mellett megölt kb. 1200 zsidó áldozat egységesen (tehát együtt) legyen eltemetve egy (Zombor) vagy legfeljebb két helyen (Zombor, Cservenka) kialakított közös sírban. A zsidó szervezetek végül a zombori izraelita temetőben való közös eltemetés mellett döntöttek. Utóbbi esetben érvként az szerepelt, hogy mivel Zomborban megmaradt a hitközség, az ottani temetőben méltóképpen ápolható az áldozatok emléke, és Zombor félúton található Cservenka és Kiskőszeg között.

A szórványosan rendelkezésre álló dokumentumok alapján valószínűsíthető, hogy az országutak mellett a nevezett bejárások, feltárások és újratemetések 1948 tavaszáig befejeződtek. Megszületett a konkrét terv az egyetlen közös helyen történő eltemetésről, ennek infrastrukturális kivitelezéséről és a költségekről egyaránt. Nincsen nyoma annak,

1b-2/2.2700. K-22-1b-2/2.; A Zombori Izraelita Hitközség levele a Vajdasági Autonóm Tartomány Legfelsőbb Végrehajtó Bizottságának részére. Zombor, 1948. március 4. Reg. 326/48. mg.1b. JIM Reg. br. 2700. Sign. K-22-1b-2/2.; Jegyzőkönyv. A Jugoszláviai Zsidó Hitközségek Szövetségének Végrehajtó Bizottságának harmincadik ülése, amely 1948. április 8-án került megtartásra a Szövetség termeiben. Belgrád, 1948. április 8. 313. sz. JIM Reg. br. 2700. K-22-16-2/2-IX.

³⁶ Jegyzőkönyv a Zombor és Kerény előtti útszakasz helyszíni szemléről. Nyomozó Bizottság Zombori Kirendeltsége. Zombor, 1945. február 12. AJ Inv. br. 5075.

³⁷ A Zombori Történelmi Levéltárban őrzött fényképek száma ismeretlen, feltehetőleg több tucat kép lehetett. Ezek közül nyolc darabnak a szkennelt másolata van a birtokomban. A fényképek hátoldalán lévő kézírásos szöveg alapján négy esetben egyértelmű, hogy a fényképeken a Zombor környékén és a Zombor–Kerény útszakaszon megölt bori zsidó munkaszolgálatosok földi maradványai láthatók. A fényképek hátoldalán kétféle számozás olvasható: Istorijiski arhiv Sombor (= IAS) Inv. br. 213/3–6.; 213/10–14. [Régi számozás.], Inv. br. 2398., 2398., 2402., 2404–2405., 2408, 2411., 2112. [Új számozás.] (A közölt fénykép alatt mindkét számot feltüntettem.) A fényképezés tényét tartalmazó dokumentumok: Jegyzőkönyv a Zombor és Kerény közötti útszakasz helyszíni szemléről. Nyomozó Bizottság Zombori Kirendeltsége. Zombor, 1945. február 11. AJ Inv. br. 5074.; Jegyzőkönyv a Zombor és Kerény előtti útszakasz helyszíni szemléről. Nyomozó Bizottság Zombori Kirendeltsége. Zombor, 1945. február 12. AJ Inv. br. 5075.; Jegyzőkönyv a Zombor és Kerény előtti útszakasz helyszíni szemléről. Nyomozó Bizottság Zombori Kirendeltsége. Zombor, 1945. február 14. AJ Inv. br. 5076.

³⁸ Jegyzőkönyv a Zombor és Kerény előtti útszakasz helyszíni szemléről. AJ Inv. br. 5075.

hogy 1948 áprilisa és 1957 novembere között, vagyis a téglagyári exhumálás között eltelt közel tíz év alatt bármilyen érdemi előrelépés történt volna.

A téglagyári exhumálások

Cservenka katonai parancsnoka a már említett Karl Hermann Fogy, a Waffen-SS hadnagya volt. A tömeggyilkosság megszervezésében főszerepet vállaló Fogy a helyi evangélikus lelkésznél, Johannes Albrechtnél³⁹ szállásolták el 1944 júniusában. A lelkész, akiről nem maradt fenn arra vonatkozó adat, hogy bármit is tett volna a magyar zsidók lemészárlása ellen, azt mondta a háború után, hogy az SS-katonák 1944. október 8-án reggel, a domboldalról földet szórtak a téglagyárban lévő legnagyobb tömegsírra. Ezt követően a tömeggyilkosságot végrehajtó Waffen-SS alakulatok egy része és a teljes magyar keret október 8-án reggel elhagyta Cservenkát. A német katonák utolsó csoportja ugyanezen a napon, az esti órákban, hangos énekszó mellett távozott. A Cservenkára és a környező falvakra vonatkozó kitelepítési parancs végrehajtása nyomán az utolsó, civilekből álló csoport 1944. október 11-én reggel indult el Cservenkáról. A magyar csendőrök viszont a vérengzés befejezése után hét nappal, 1944. október 14-én éjjel távoztak, az orosz és a partizán-csapatok október 15-én foglalták el Cservenkát.⁴⁰ Egy kisebb, horvát partizán-csapat azonban már október 9-én délelőtt elérte a cservenkai téglagyárat. A partizánok között egyedüli magyarként ott volt Eszéki Frigyes⁴¹ is. Elmondása szerint délnyugatról, egy másik partizánbrigád megsegítésére rendelték őket ide. Cservenka határában a helyi lakosok rémülten vezették őket a téglagyári tömegsírhoz. Odaérkezésük idején már egy vékony földréteg takarta az áldozatokat.⁴²

A bácskai történetírónak, Johann Wüschtnek a cservenkai evangélikus lelkész, Johann Albrecht vallomásán alapuló beszámolója szerint a téglagyárban a

„... meggyilkoltaknak csak egy részét temette el a Waffen-SS ideiglenes jelleggel oly módon, hogy a domboldalról földkupacokat szórtak a holttestekre, a többi halott

³⁹ Johannes Albrecht (Cservenka, 1908. augusztus 2. – ?), Cservenka evangélikus lelkésze. Teológiai tanulmányait Németországban végezte. A háború után Münchenben telepedett le. Johann Wüsch: *Die magyarische Okkupation der Batschka 1941–1944*. [A bácskai magyar ellenállás 1941–1944.] Kehl am Rhein, 1975. 41–42.

⁴⁰ Toma János (1923. december 18. – ?), szobafestő és mázó. Cukorgyári szakmunkás személyes közlése. Cservenka, 2006. június 28. Toma János a magyar hadseregben szolgált Titelnél, ahonnan a front közeledtével megszökött és 1944. október 10-én érkezett Cservenkára. Ő maga és családja nem ment el az utolsó kitelepülő csoporttal, hanem ott maradtak Cservenkán.

⁴¹ Eszéki [Klein] Frigyes (a. n. Goldberger Rózsa; Pécs, 1926. december 30. – Budapest, 2021. szeptember 22.), magyar-történelem szakos tanár, a Testnevelési Főiskolán szerzett diplomát, gépkocsivezető, útépítő, vállalati osztályvezető, költő, magasrangú jugoszláv partizán kitüntetés birtokosa. Mohácson volt munkaszolgálatos, de 1944 júniusában megszökött, és beállt az 1943-ban alakult, zömében horvát partizánokból álló I. Vajdasági (XVIII. Proletár) Brigádba. 1945. május 6-án sebesült meg. A zágrábi katonai kórházból 1945 szeptemberében tért haza. Tito-partizán múltja miatt 1951-ben állásából fegyelmivel elbocsátották.

⁴² Eszéki Frigyes személyes közlése. Bp., 2007. január 30., Bp., 2021. május 28. A partizánok két kezükkel próbálták kimenteni az árokból a még életjelet mutatókat. A mintegy tucatnyi áldozat megmentését követően, a község belterületét nem érintve, még aznap nyugat felé távoztak.

négy napon keresztül feküdt szerteszét a téglagyárban a meleg hőmérséklet mellett. Amikor már járvány kitörésétől tartottak, akkor az evakuálásból visszamaradt (sváb és magyar) emberek közül néhányan, a helyi magyar csendőrséggel együtt elhatározták, hogy október 11-én, bőséges alkoholfogyasztás után, a már oszlásnak indult tetemeiket a téglagyár szakadékánál egy rakásra hordták, majd pedig felülről földet szórtak rájuk. Előtte a holttestekre meszet öntöttek.”⁴³

Egy másik forrás szerint a magyar csendőrség parancsba adta a helyi férfiaknak, hogy ásóval-kapával jelenjenek meg a téglagyárnál. A parancsnak 20-30 fő tett eleget, köztük az akkor 53 éves Tóth [György] József⁴⁴ cservenkai lakos. Tanúvallomása szerint a vérengzést követő

„... 3-4 nap után parancsolták meg, hogy a csoportosan kivégzett zsidókat közös tömegsírba, akiket pedig elszórtan végeztek ki, azokat a megtalálás helyén temessük el. [...] Még két, a téglagyárban talált zsidó elhantolásában vettem részt, amikor eszméletemet vesztettem a szörnyű látványtól és fojtogató bűztől, amit a halomra lőtt áldozatok terjesztettek. Ott nem csak lőfegyverrel kivégzett zsidókra lettem figyelmes, de szétvert koponyájú áldozatok nagy számára is.”⁴⁵

A szakadék

Johann Wüsch és Tóth [György] József hasonlóan számolt be a téglagyárakban hátrahagyott halottakról. Elmondásuk szerint azokat kellett 1944. október 11-én eltemetni, akik nem a központi tömegsírban (halálárokban) nyugodtak vékony földréteg alatt, hanem akik egyenként vagy csoportosan, de szerteszéjjel feküdtek. Az ő földi maradványaikat gyűjtötték össze, tették egy újabb tömegsírba, amely egy szakadék mélyén volt, és amire fentről földet szórtak. Képződött tehát egy újabb, sok áldozatot magába foglaló tömegsír, amely a hely adottságait kihasználva, a téglagyár közvetlen közelében lévő szakadék volt. Ez a szakadék a téglagyártáshoz szükséges agyag intenzív kitermelése során keletkezhetett, mivel az agyagdombok a téglagyár mögött, annak keleti oldalán találhatóak. Az agyag-gödrök 15 méter mélyek is lehetnek, és néha áldozatokat szedtek a polgári lakosok köréből is, mivel aki belezuhant, az meghalt.⁴⁶ A terület bejárása során magam is láthattam ilyen elhordott, monumentális agyagdombokat és szakadékokat, mivel a téglagyár továbbra is folyamatosan hátrafelé terjeszkedve termelte ki az agyagot. De hol lehetett 1944 végén a tömegsírnak helyet adó szakadék?

⁴³ Wüsch: *Die magyarische Okkupation*, 41–42.

⁴⁴ Tóth [György] József (1891. – ?), 54 éves római katolikus cservenkai pénzügyi előadó.

⁴⁵ Tóth [György] József kihallgatási jegyzőkönyve. Cservenka, 1945. május 17. AJ F110 fasc. 691-46. Inv. br. 5098.

⁴⁶ Kubikgödörbe fulladt egy asszony. *Magyar Szó* 1963. október 30. 16.

A tömeggyilkosság éjszakáján, kalandos körülmények között szökött meg az első téglagyárból Bondy Endre⁴⁷ budapesti zongoraművész. Szökése sikeres volt, amit később nagyon részletes visszaemlékezésben megírt. Ebből tudjuk, az első téglagyár délkeleti végénél, a téglagyárat a többemeletnyi meredek agyagfaltól elválasztó kerítésnél, 4 méter mély árok húzódott. A hosszú és mély árok az agyagfal alatt futott, amelyből a téglák gyártásához szükséges agyagot bányászták.⁴⁸ Bondy Endre egy bajtársával együtt ezen küzdötte át magát és ennek az agyagfalnak érték el a tetejét. A német katonák ezen a ponton állították fel 1944. október 6-án – a számos visszaemlékezésben megemlített – félelmetes géppuskát, amivel sakkban tartották a munkaszolgálatosokat. Ez a meredek, szakadékszerű rész egyébként minden bizonnyal – részben vagy egészben, de – végighúzódtott mindhárom téglagyár mögött. A tömeggyilkosság előtt három évvel, Magyarország katonai felmérése során, 1941-ben készült szelvényen is jól kivehető, hogy a téglagyárak keleti oldalát magas részek határolják.⁴⁹

Az első exhumálás

A visszafoglalt területeken, így Bácskában is, a partizánok 1944. október 22-én bevezették a katonai igazgatást. Ezzel megtörtént az impériumváltás és egyben egy új diktatórikus rendszer kiépítése. A szerb közigazgatás a téglagyári vérengzés után több mint két hónappal látott hozzá a tömegsírok feltáráshoz. A munka a Megszállók és Támogatóik Bűntetteit Kivizsgáló Állami Bizottság (= Bizottság)⁵⁰ szervezésében vette kezdetét 1944. december 19-én. A munkára a külai kényszermunkatáborban fogva tartott sváb férfiakat és nőket vezényelték ki. A helyszíni jegyzőkönyv szerint

„... a Bizottság tagjai kiszálltak a Welker–Rauch és társa téglagyárba, amely Cservenkán a kis állomással szemben helyezkedik el. A téglagyár udvarán, a téglagyártásához szükséges agyagdomb közvetlen közelében találhatóak a tömegsírok. Biztosítottuk a megfelelő munkaerőt és délelőtt 9 órakor hozzáláttak a holttestek kiásásához, először az egyedülálló sírgödörök és egy 40 méter hosszú és 6 méter széles tömegsír feltáráshoz. A hullák 30-50 centiméter vastag földréteggel voltak lefedve. A fent fekvő holttestek állapotából meg lehetett állapítani a gyilkosság elkövetésének módját. A mélyebbre ásás során a holttestek már foszlófélben, kocsonyás állagúak voltak, ezért a Bizottság azonnal abbahagyta a sírgödör feltárást és azt 5-6 hónap múlva

⁴⁷ Bondy [Bondi/Blumenfeld] Endre (a. n. Gutmann Júlia; Gyulafalva, 1903. november 18. – Bp., 1970. március 16.), budapesti zongoraművész, zeneszerző, író, a Bethlen Téri Színház és a Comédie Orfeum karnagya, az Állami Déryné Színház zenei vezetője.

⁴⁸ Bondy Endre: *Cservenka*. Bp., 1958. Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány (= HDKE) Nytsz. 2011.1007.1. 9.

⁴⁹ Magyarország Katonai Felmérése. 1941. <https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/?layers=29&bbox=2166213.718017507%2C5725599.115704037%2C2169842.0882039187%2C5726874.658613546>. (Legutóbbi megtekintés: 2021. november 12.)

⁵⁰ Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača.

folytatja. Jelen pillanatban a kivégzettek hozzátvetőleges számát lehet megállapítani. A túlélők tanúvallomásai szerint ez a szám 6-700 körüli. A bizottság összegyűjtötte a holttesteknél talált fényképeket és személyes iratokat...”⁵¹

A harmadik téglagyárban való exhumálást az egyik kirendelt tanúvallomásában leírtak is megerősítik. A Kolozsváron diplomát szerző Dr. Steinmetz Frigyes⁵² orvos elmondása szerint

„A kiásott holttestek alapján megállapíthattam, hogy az áldozatokat tűzfegyverrel gyilkolták meg. A hullákon golyónyom vagy kézigránát-repez nyomok láthatóak egész testükön, különböző irányból. A hullák rendezetlenül, egymáson feküdtek, némelyiken még felismerhető volt a vérnyom. Állapotuk alapján úgy gondolom, hogy a gyilkosság két-három hónappal ezelőtt történt. Fekvésük alapján nem állapítható meg, hogy a halál oka a lött seb vagy fulladás.”⁵³

Steinmetz Frigyes szintén 30-50 cm földréteg alatt megtalált áldozatokról, az első halottszint feltárását követő ásás beszüntetéséről és dokumentumok, valamint fényképek megtalálásáról írt.⁵⁴

A második exhumálás

Az 1944. december 19-én félbehagyott téglagyári exhumálás 1945. január elején folytatódott.⁵⁵

„... nagyszámú munkásra volt szükség, a választás kúlai és cservenkai németekre esett, mert éppen az ő földijeik követték el ezeket a rémtetteket [...] A hullákat kiásó német férfiak és nők elájulnak a rettenettől és a bűztől. [...] Olykor kevesebb, máskor több, az egyik helyen magában véve is 700 hullá volt.”⁵⁶

⁵¹ A Welker–Rauch és társa téglagyárban 1944. december 19-én összeállított helyszíni jegyzőkönyv. Crvenka, 1944. december 19. AJ F110 fasc. 691–43.

⁵² Dr. Steinmetz Frigyes (a. n. Karbiener Franciska; Újsóvé, 1890. – ?), kúlai orvos, a Magyar Királyi Honvédség leszerelt orvos századosa. Steinmetz a kihallgatása során „kúlai vagyonos, német orvosnak” vallotta magát.

⁵³ Steinmetz Frigyes kúlai orvos helyszíni kihallgatása. Cservenka, 1944. december 19. AJ F110 fasc. 691–43. Inv. br. 5095.

⁵⁴ A megtalált dokumentumok további sorsa ismeretlen.

⁵⁵ Az Offenburgi tartományi bíróság államügyészségének záróhatározata. Offenburg, 1972. február 21. Bundesarchiv. Ludwigsburg (= BL) B 162/20332. 1 Js 9/68. Cservenka–Zombor; A Szabadkán megjelenő *Hrvatska Rijec* [Horvát Szó] napilap 1945. január 13-i száma közöl erről az exhumálásról információt. A napilapnak ezt a számát nem tudtam felkutatni. Forrás: Nagy György: 108/84-es bori munkaszolgálatos század története. In: *A magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései*. Szerk. Randolph L. Braham. Bp., 1996. 113.

⁵⁶ A Welker–Rauch és társa téglagyárban 1944. december 19-én összeállított helyszíni jegyzőkönyv. AJ F110 fasc. 691–43.

A Temesváron megjelenő *Szabad Szó*, amelynek az újságírói között felszabadított bori munkaszolgálatosok is voltak, 1945. október 20-i számának úgynevezett egy mondatos rovatában beszámolt a cservenkai tömeggyilkosság áldozatainak téglagyári exhumálásáról.⁵⁷ Ebből és a Budapesten megjelenő *Szabadság* című lap tudósításából az derül ki, hogy 1945 októberének elején szintén történt exhumálás a téglagyárban.⁵⁸ A decemberi vagy a januári exhumálások során fényképeket is készítettek a felszínre hozott áldozatok földi maradványairól. Ezeket a fényképeket bemutatták a fasizmus áldozatairól szóló újvidéki kiállításon (1945. január).⁵⁹ Feltehetőleg az ekkor készült fényképek közül került egy közlésre a jóval később, az 1953-ban Belgrádban megjelent és a Jugoszláviát megszálló fasiszták bűneit vizsgáló bizottság által összeállított könyvben.⁶⁰

„Az exhumálás”

A cservenkai téglagyárban és az országutak mellett történő bejárásokat, feltárásokat, elföldeléseket, „szakadékba dobásokat”, visszatemetéseket, részleges exhumálásokat hosszú ideig semmilyen kegyeleti aktus nem követte, legalábbis semmilyen ezt tanúsító forrásról nem tudunk. A hosszú csendet a tömeggyilkosság után a már említett, 13 évvel később, 1957. november 4-én megkezdett és másnap befejezett téglagyári exhumálás törte meg. Az államigazgatási szervek és a zsidó szervezetek egyaránt figyelmen kívül hagyták a korábbi részleges exhumálásokat, és ez lett „a hivatalos” és egyetlen exhumálás („az exhumálás”). Az „exhumálás” egyediségének elfogadásában számos körülmény játszott szerepet, többek között az, hogy ebben az esetben dokumentumok, fényképek, tárgyi emlékek maradtak fenn és a sajtó is foglalkozott vele.

A Cservenkán, 1957. november 5-én kelt, összesen 19 soros, minden melléklet nélküli exhumálási jegyzőkönyv⁶¹ – minden argumentáció nélkül – rögzíti a már említett fontos adatokat (kb. 680 bori zsidó munkaszolgálatost végeztek ki, összesen egy 50 m hosszú sírt tártak fel, amelyben 465 koponyát találtak). Az ebben a tömegsírban fellelt személyes tárgyaknak egy belgrádi laboratóriumban történő megvizsgálásáról egy különbizottság állított ki jegyzőkönyvet.⁶² Az ebben a jegyzőkönyvben felsorolt nagy mennyiségű vallási

⁵⁷ Külföldi hírek 1 mondatban. *Szabad Szó* 1945. október 20. 3.

⁵⁸ Svábokkal exhumáltatták a cservenkai áldozatokat. *Szabadság* 1945. október 4. 2.

⁵⁹ Uo. Jugoszláviában országszerte antifasiszta kiállításokat rendeztek 1944 végétől kezdődően. Ezek sorába tartozott az újvidéki antifasiszta kiállítás, amely feltehetően vándorkiállítás is volt. Nincs tudomásunk arról, hogy Cservenkán is rendeztek volna ilyen tárlatot. Az újvidéki antifasiszta kiállításon bemutatott fényképeknek nem jutottam a nyomára.

⁶⁰ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv jevreja u Jugoslaviji*. [A fasiszta megszállók és segítők bűntényei a jugoszláviai zsidók ellen.] Ed. Zdenko Levental. Beograd, 1953. Fotodokumentacija [Dokumentum-fotók]. Sl. 93. 245.

⁶¹ Zapisnik o izvršenoj eksumaviji žrtava fasizma. [Jegyzőkönyv a fasizmus áldozatainak exhumálásáról.] Crvenka, 1957. november 5. JIM Reg. br. 1558. Sign. K-22-1-1-15.

⁶² Zapisnik o pregledu ličnih stvari mađarskih Jevreja prinudni radnika u Boru ubijenih 1944 godina. [Nyilvántartás az 1944-ben meggyilkolt Borban munkára kényszerített magyar zsidók személyes tárgyainak vizsgálatáról.] Savez Jeverskih opština Jugoslavia. Beograd, 1957. november 14. JIM Reg. br. 1341/61. Sign. K-22-1-1/14-2.

vonatkozású és személyes használatú, mindennapos tárgyakat ma is őrzik a Belgrádi Zsidó Történeti Múzeumban, a papíralapú dokumentumok azonban feltehetően elvesztek. Áldozatok név szerinti azonosítására nem került sor. Ennél az exhumálásnál készült az a 13 db fekete-fehér fénykép,⁶³ amelyek közül néhány a sajtóban és a holokauszt-szakirodalomban számos helyen megjelent.⁶⁴ Az exhumálás során előkerült tárgyakról is készültek fényképek.⁶⁵

A 465 koponyát és az áldozatok további földi maradványait a zombori izraelita temetőben elkészített tömegsír fogadta magába. Arra nem találtunk magyarázatot, hogy a tömegsír fölé emelt emlékműnek az ünnepélyes felavatására miért kellett nyolc évet várni (1964. április 19.). Mint ahogyan annak sem ismerjük az okait, hogy a cservenkai téglagyár egyik épületének falán miért csak tíz évvel később, vagyis a vérengzésnek csak a 30. évfordulóján helyeztek el emléktáblát.

A zombori izraelita temetőben lévő tömegsír feletti emlékmű felavatása jelentős társadalmi, valamint politikai esemény volt. A „felavatás” kifejezés azonban félrevezető, mert egyszerre több esemény is történt ekkor. A tömegsír fölé, a fejkő oldalán, magán a síron álló, impozánsnak tartott, de ettől távol álló emlékművet állítottak. Ennek az emlékműnek a leleplezése történt meg a kerek évforduló alkalmával. Magát az eseményt is „emlékünnepségnak” nevezték. Az emlékmű avatása zsidó vallási avató ünnepséggel kezdődött és állami ünnepséggel folytatódott.⁶⁶ Valójában mártíremlékmű avatása történt, gyászünnepély keretében, amin a Magyarországról és Jugoszláviából érkező zsidó szervezeten kívül vajdasági és szerbiai, úgynevezett „harcos szervezetek”, nagykövetségi küldöttek, állami vezetők, volt bori munkaszolgálatosok, továbbá több mint ezer ember jelent meg.⁶⁷ A volt bori munkaszolgálatosok között külön csoportot alkotott a magyarországi delegáció, amely hazaérkezése után részletes beszámolót is készített az emlékmű avatásról (2. sz. melléklet). A kornak teljesen megfelelő antifasiszta, harcos, a fasiszták és a mindenki által egyaránt gyűlölt Horthy-rendszert elítélő, magyar–jugoszláv barátságot és a fasiszták felett aratott győzelmet hangsúlyozó ünnepség volt. Az emlékünnepségek egyben határvonal is volt, végleg befejezettek tekintették a bori zsidó munkaszolgálatos áldozatok exhumálásáról történő további gondolkodást. Végérvényesen eldőlt, hogy több bori munkaszolgálatost már sehonnán sem exhumálnak, a húsz évig húzóódó exhumálási

⁶³ JIM Reg. br. 1341. Sign. K-22-1-1/13a-c, d-1., e-2., f-2., h-1-2., i-2., j-1-2., k, l. (Összesen 13 db.) A levéltári számok alapján valószínű, hogy ennél több fénykép készült az exhumálásokról.

⁶⁴ Valószínűleg a legelső publikált fénykép az exhumálásról: *Magyar Szó* 1957. november 7. 16.

⁶⁵ A vallási és mindennap használatos tárgyakról ismeretlen számú fekete-fehér fénykép készült. A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban (= MALEV) őrzik ezek közül két, feltehetőleg nem a megtalálásuk helyszínén készült fényképet. Ezek a fényképek azonosak a JIM-ben őrzött két fényképpel. MALEV Ident. F2019.74-75.; JIM Reg. br. 1341. Sign. K-22-1-1/14a-3., Reg. br. 1341. Sign. K-22-1-1/14b-2. Az exhumálás során készült fényképek közül kilencet, valamint a vallási és mindennap használatos tárgyakról, a JIM részemre készített fotói közül nyolc darabot közöltem. Csapody: *A cservenkai tömeggyilkosság*, 139–145.

⁶⁶ A magyar zsidóság delegációja a cservenkai mártírok emlékművének zombori felavatási ünnepségén. *Új Élet* 1964. május 1. 1.

⁶⁷ V. I.: Leleplezték a zombori emlékművet. Emlékezés a kivégzett 700 zsidó munkaszolgálatosra. *Magyar Szó* 1964. április 20. 1.

A zombori mártíremlékmű avatása 1964-ben. (A fénykép hátulról mutatja a mártíremlékművet.)
Forrás: Lefkovits Jenő volt bori munkaszolgálatos fiának, Lefkovics Péter magángyűjteményéből.

Fotó: Ismeretlen. Sombor, 1964. április 19.

folyamatot lezártnak tekintik, és hogy pontosan 700 főben határozzák meg az áldozatok és az exhumált áldozatok összlétszámát.

Ezt támasztja alá Nagy Dezső budapesti nyomdásznak és dr. Fischer Pál újvidéki orvosnak a cservenkai téglagyárban tett látogatása is. A két volt bori munkaszolgálatos együtt élte át a téglagyár kemencéjében a vérengzés éjszakáját. Túléltek a borzalmakat, és húsz év elteltével, a zombori mártíremlékmű avatására menet felkeresték szenvedéseik színhelyét. Nagy Dezső az úti élményeiket és egyben visszaemlékezésüket a *Magyar Nemzet*-ben tette közzé három részben. Itt az írta, hogy a téglagyárban az 1957-es exhumálásban részt vevő üzemvezető vezette körbe őket. Az üzemvezető a „szakadékról” nem beszélt ugyan, de arról igen, hogy a meggyilkoltaknak csak egy részét exhumálták.⁶⁸

Kérdések és válaszok

A leírtak számos kérdés feltevését teszik szükségessé. Nem könnyű megválaszolni őket. Miért volt tíz évre szükség a téglagyári exhumáláshoz? Miért merült feledésbe az összes korábbi részleges exhumálás? Az eredeti szándéktól eltérően miért hagyták az áldozatok közel felét egy elfeledett és végül beépített szakadékban? Miért hagyták az országutak

⁶⁸ Nagy Dezső: Egy bakancs. A húsz év előtti cservenkai vérengzés drámája. I. *Magyar Nemzet* 1964. október 13. 7.

mellett megölt áldozatoknak szintén mintegy felét a meggyilkolásuk helyén nyugodni? Milyen tényezők akadályozták az eredeti és sokszor átgondolt terv megvalósítását? Az ismert helyszínek ellenére miért övezi máig a teljes feledés az összes áldozat mintegy 42 százalékanak nyugvóhelyét? Sorstársaikkal ellentétben miért nem kaphatták meg ők is a vég-tisztességet? Miért szerepelnek pontatlan és hamis adatok a zombori izraelita temetőben lévő tömegsíron és a téglagyár falán lévő emléktáblán? Miért nincs az áldozatoknak Cservenkán vagy máshol köztéri emléktáblája és emlékműve? A kérdések megválaszolását csak a tágabb történelmi összefüggések ismeretében lehet megkísérelni.

A halottakról való megfelelő gondoskodásra a Bácska végleges elhagyására kényszerülő magyar csendőrségnek nem volt elég ideje. A közegészségügyi helyzet megoldásán túlmenően nyilván nem tartották fontosnak, hogy a magyar részvétellel történt tömeggyilkosság zsidó áldozatainak összegyűjtéséről bármilyen dokumentáció készüljön. Ez egyben a tömeggyilkosság tényének dokumentálása is lett volna. A szovjet csapatok – szintén közegészségügyi okokból –, azonnal elrendelték a számukra irreleváns körülmények között megölt bori munkaszolgálatosok földi maradványainak összegyűjtését. A szovjet katonák nyomában érkező partizánokat, majd a Népfelszabadító Bizottságot, a helyi szerb lakosságot elsősorban szintén nem a megölt magyar zsidók eltemetése foglalkoztatta, hanem – a közfeladatok ellátása mellett – az 1942 elején a magyar megszállás nyomán ért sérelmek megbosszulása. Ekkor ugyanis a magyar katonák által a Délvidéken végrehajtott „tisztogatási akció” („hideg napok”) során több mint 3000 ártatlan szerbet és zsidót öltek meg.⁶⁹ Nagyon sokakat közülük ismeretlen helyen temettek el, illetőleg a Duna és a Tisza jege alá lőttek. A titói hatalom azonnal megkezdte a helyben maradó lakosok, elsősorban a magyar és a sváb férfiak összegyűjtését, majd tízezerszámra való meggyilkolását, vagy a mintegy 40 vajdasági, köztük a kúlai táborba történő internálásukat. Az impériumváltás nyomán tehát tovább nőtt a területen elkövetett tömeggyilkosságok, majd pedig a titokban történő, temetőben és kietlen, jelöletlen helyeken történő elhantolások száma. A vérengzés folytonosságát jól mutatja, hogy a bori munkaszolgálatosok nyomában Ószivácra érkező partizánok 1944. október 15-én 73 magyar nemzetiségű férfit öltek meg. Előtte a katolikus temetőben megásatták velük a sírjukat, majd eltemetésükben ugyanaz a személy, Tokodi József döngyöző vett részt, aki napokkal korábban a bori munkaszolgálatos zsidókat temette el az ósziváci izraelita temetőben.⁷⁰ A cservenkai első téglagyár tulajdonosa, Welker Antal, aki a svábokkal együtt hagyta el a községet, visszatért Cservenkára. A partizánok Zomborba vitték, és szintén meggyilkolták sváb származása és vagyona miatt.⁷¹ A szerbek által elkövetett tömeggyilkosságok után maradt „halálárkok” exhumálását és a halottak temetőbe való áthelyezését 1945 márciusától engedélyezték, de sok helyen máig nem történt kihantolás.

⁶⁹ Dobrowiecki Péter: Szemet szemért: a délvidéki „hideg napok” és az azt követő jugoszláv megtorlásokat övező mítoszok a magyar történetírásban. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/43403/02_DobrowieczkiP_55-64.pdf. (A letöltés ideje: 2021. november 14.)

⁷⁰ A zentai székhelyű Vajdasági Magyar Művelődési Intézet Vajdasági Magyar Digitális Adattára. Zombor és környéke. http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1219/04_zombor_es_kornyeke.pdf. (A letöltés ideje: 2021. november 14.) 60.

⁷¹ Uo. 56.

Az impériumváltás utáni években a hatalom nem a bori munkaszolgálatosok terhére elkövetett gyilkosságok végrehajtóit, hanem a razzia áldozatainak gyilkosaival együttműködőket kereste. Az etnikai alapú tisztogatás részeként utóbbiakat megtalálta vagy megtalálni vélte, de mindenképpen kivégezte. A bori munkaszolgálatosok gyilkosai után egyébként sem volt értelme kutatni, hiszen azok kivétel nélkül elhagyták Jugoszláviát. A helyiek ismerték – az itt maradt sváboknak a szomszédai, esetleg rokonaik, de mindenképpen ismerőseik voltak – a gyilkosságokban jelentős szerepet vállaló bácskai és sok esetben cservenkai születésű Waffen-SS-tagokat.⁷² Ez az ismeret a cservenkai tömeggyilkosságtól való időbeli távoldás során egyre halványult, majd pedig az 1950-es évek végére „elfelejtődött”. Úgy látszik, hogy a zombori izraelita temetőben való emlékmű avatásának idején (1964) ebből a tudásból már semmi nem maradt meg. A mindenkinek megfelelő, konszenzuson alapuló, általánosító meghatározás lett uralkodó, miszerint a vérengzéseket „a fasiszta gonosztevők”, „a német megszállók”, „a hitleri fasiszták” követték el.

A vizsgált időszakban a térségben történt súlyos emberveszteségek sorából nem hagyható ki a háborús áldozatok tömege sem. A nyugatra tartó bori gyalogmenetek útvonala egyben a Tiszától a Dunáig vezető fontos frontvonal részét is képezte. Ebben a térségben zajlott a második világháború egyik nagy vérveszteséggel járó csatája. A dunai átkelőnél lezajlott batinai ütközetben⁷³ összesen mintegy 5000 német, orosz és jugoszláv katona vesztette életét. Ők ott maradtak a harcmezőkön, majd ők is sírokba, tömegsírokba kerültek.

A bori munkaszolgálatosok által „érintett” táj 1942 elejétől 1945 tavaszáig szinte megszámlálhatatlan gyilkosság és tömeggyilkosság színhelye volt. A terület civilek, katonák, munkaszolgálatosok, zsidók, magyarok, svábok, szerbek, ártatlan emberek és harcoló felek tetemeivel megtöltött „halálárkainak” szinte megszámlálhatatlan színhelyévé lett. A népirtás, a holokauszt, az etnikai tisztogatás nyomán elkövetett brutális vérengzések területei lettek, a térség az erőszak eszkállódásának terévé vált. A vérengzések topográfiai egybeesése és időbeli közelsége, valamint nagyságrendje máig feldolgozhatatlan következményekkel járt. Az áldozatoknak haláluk után is meglévő megkülönböztetése, a történetek letagadása, egyoldalú kezelése, átírása megnehezítette az emlékezést, a nyomozásokat, az elkövetők és a sírok megtalálását, a szükséges adminisztráció elvégzését és a szakszerű exhumálásokat. Logisztikai szempontból is lekötötte a hatalmat, és szinte ellehetlenítette a helyzet kegyeleti szempontból való megfelelő kezelését.

Nem találtam annak nyomát, hogy a második világháborút követő és Sztálin haláláig tartó jugoszláv–magyar kapcsolatok (1948–1953) milyen hatással voltak a bori áldozatok exhumálására. A két ország elhidegülése, a Titót az „imperializmus láncos kutyájaként” megbélyegző ideológia nyilván hátráltatta a folyamatot. Elképzelhetetlen lett volna ugyanis, hogy ebben az időszakban a jugoszlávok és a magyarok együtt emlékezzenek a megölt magyar zsidó bori munkaszolgálatosokra. Nem lett volna lehetséges túlélő bori munkaszolgálatosokat, köztük volt Tito-partizánokat meghívni a zombori emlékünneplésre.

⁷² Csapody Tamás: A cservenkai tömeggyilkosság elkövetői. In: *Történelem és erőszak*. Szerk. Margittai Linda – Tomka Béla. Szeged, 2021. 449–475.

⁷³ Batina település azonos Kiskőszeg községgel.

Ők akkor Magyarországon „titoista ügynökök”, „Tito-bérenceknek” minősültek és súlyos hátrányok érték őket.⁷⁴

Összegzés

A Cservenkán és az országutak mellett meggyilkolt bori munkaszolgálatos áldozatok döntő többsége agnoszkálás nélkül alusza örök álmát. A hozzátartozók döntő többsége éppen ezért máig úgy gondolja, hogy a családtagja Borban halt meg, onnan nem jött haza. A bori munkaszolgálat áldozatainak döntő többsége azonban Szegedtől mintegy 80 kilométerre (Cservenka) vagy a mai déli határvonaltól néhány kilométerre (Zombor, országutak mellett) nyugszik.

A cservenkai téglagyár első és harmadik udvarán hasonló nagyságrendben maradtak halottak a német és magyar katonák elvonulása után. A halottak a kisebb és a nagy téglagödörökön kívül a téglagyárak egész területén nagy számban fordultak elő. A községen a vérengzés befejezése után átvonuló munkaszolgálatosok is számottevő veszteséget szenvedtek el. A téglagyárak területén hagyott és odavitt áldozatok számát a hivatalos iratokban, a visszaemlékezésekben egyaránt 700-1000 főre becsülték. A német katonák a halottak eltemetéséről sehol sem gondoskodtak, egyedül a halálárookban lévő tömegsírra hánytak némi földet. Az egyik horvát partizánegység, köztük Eszéki Frigyessel, ez alól a vékony réteg alól mentette a menthetőket. A téglagyárak udvarán maradt temetetlen áldozatok eltemetéséről elsőként még az orosz csapatok bevonulása, azaz 1944. október 14-e előtt a magyar közigazgatás gondoskodott. Az 1944. október 11-én összegyűjtött temetetlen halottakat a téglagyár egyik szakadékába dobták, mésszel leöntötték, és a szakadék melletti domboldalról, felülről földet szórtak rá. Az ily módon betemetett szakadék konkrét helye nem lokalizálható, de nagyjából meghatározható. Ez pedig minden bizonnyal az első téglagyár mögött húzódó szakadék lehetett. Tehát a vérengzés után három nappal azokat a halottakat gyűjtötték össze és dobták a szakadék mélységű árokba, akik meghatározóan az első téglagyár területén, a föld felszínén eláthatatlanul, még földdel is beszóratlanul heverték. Az 1944. december 19-i, az 1945. január és az 1945. október eleji exhumálások valójában eltemetések, kiásások, újraeltemetések és visszatemetések voltak. A betemetett első téglagyári szakadékban lévők kihantolása nem történt meg. A cél a temetetlen halottak elföldelése, a járványveszély elhárítása és a téglagyári termelés zavartalan biztosítása volt. A téglagyárak területén maradt és 700-1000 főre becsült áldozat földi maradványainak egy része tehát kihantolásra, majd a téglagyárak területén való újra eltemetésre került. Az áldozatok másik része viszont a szakadékban maradt. Bármelyik udvarban érte is őket a halál, földi maradványuk nem hagyta el a téglagyárak szakadékokkal övezett területét. Később, az egyetlen hivatalos exhumálásként emlegetett, 1957. november 4-5-én elvégzett kihantolás hozott részleges változást. Ekkor került sor a 465 fő

⁷⁴ Vukman Péter: Barátból ellenség – ellenségből barát (?). A magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok (1945–1956). http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/10294/1/VukmanP%C3%A9ter_dok03.pdf. (A letöltés ideje: 2021. november 14.)

2. helyszínrajz. A szakadék feltételezett helye a cservenkai téglagyárban.

Forrás: A google maps alapján a szerző által készített helyszínrajz. [https://www.google.com/maps/place/Cservenka,+Szerbia/@45.6605428,19.4727592,310m/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1s0x-475ca9b83a9d4eef:0x69b5bf754f443289!8m2!3d45.6584711!4d19.4560093. /](https://www.google.com/maps/place/Cservenka,+Szerbia/@45.6605428,19.4727592,310m/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1s0x-475ca9b83a9d4eef:0x69b5bf754f443289!8m2!3d45.6584711!4d19.4560093./).

(A letöltés ideje: 2022. szeptember 20.)

exhumálására és a zombori izraelita temetőbe szállítására. A téglagyárak területén később sem folyt semmilyen kutatás vagy exhumálás, tehát a 700-1000 áldozat közül 235–535 fő alussza örök álmát a téglagyári szakadékban. Az első téglagyárnak minden bizonnyal a korabeli, keleti kerítés vonalában lévő szakadékában. Mai megközelítésben ez azt is jelenti, hogy a kb. 1948 óta Jedinstvo [Egyesült; Egyesített] nevű téglagyárnak a sorozatos és jelentős bővítései, modernizálása során a szakadék fölé beton alapú, esetleg fedett gyárépületek kerültek. Személyes bejárásaim során ennek természetesen nem lelhettem meg a nyomait, viszont a fejlesztésekre vonatkozó építési tervdokumentáció alapján pontosan meghúzható lenne a korabeli kerítés és egyben a szakadék sávja.

Az országutak mellett megöltek száma mintegy 400 fő volt. Az áldozatok földi maradványának további sorsa, az arányokat tekintve hasonló a téglagyárakban megöltekhöz. Az ósziváci temetőben eltemetetteket, valamint a két méter mélyen elhantoltakat nem vitték át a zombori izraelita temetőbe. Ide kizárólag a szovjet csapatok bevonulását követően szállítottak halottakat. Ezt követően 1948-ig – dokumentálhatóan – folyamatos helyszíneljárás, tervezgetés, levelezés zajlott az országutak mellett lévő áldozatoknak a zombori izraelita temetőbe viteléről. A halottak összegyűjtésére és ideszállítására azon-

ban végül nem került sor. Becsülni tudjuk csak, hogy a mintegy 400 halottnak körülbelül fele maradhatott a meggyilkolásuk helyén és a másik fele került a zombori izraelita temetőbe. A téglagyárból 1957-ben ideszállított 465 fő minden bizonnyal a már meglévő, az országutak mellől 1944 októberében idehozott és itt eltemetett mintegy 200 fővel azonos sírba került. Számszerűen ez összesen 665 fő, amely alatta marad a sírhelyen nevesített 700-as számnak, miközben biztosra vehető, hogy ez is csak becslés adat.

Az áldozatok ennek megfelelően, exhumálási és kegyeleti szempontból két, arányai-ban megegyező csoportba oszthatók. A „számontartottak” csoportjába tartoznak a zombori és az ósziváci izraelita temetőkben nyugvók, akiknek a nyughelye közös abban, hogy egyaránt Cservenkától távol, egyházi fenntartású, elvileg látogatható, de zárt temetőben van. A különbség nem kizárólag a temetők Cservenkától való távolságában, az oda eltemetett bori munkaszolgálatosok számában, hanem az azonosításuk arányában is van.⁷⁵ Lényeges különbség, hogy az ósziváci izraelita temetőben eltemetettek sírja teljes feledésbe merült és izraelita hitközség hiányában a temető sem látogatható. A „számon nem tartottak” közé azok tartoznak, akik a cservenkai téglagyár szakadékjában nyugszanak, és akiket az országutak mellett temettek el. A cservenkai téglagyár kerítésén belül, egy zárt ipari területen lévő épületen található emléktábla kizárólag és pontatlanul az ott lemészárolt „többszáz” (sic!) zsidóra emlékezik. A vérengzés ezen helyszíne teljesen „visszalakult” a békés ipari termelés helyévé. Az országutak mellett eltemetettek sírjai szintén a „számon nem tartottak” közé tartoznak, mivel, ha néhány áldozat nevét fel is jegyezték, a sírok és tömegsírok jeltelen sírhantok maradtak. Ezeket pedig hamar birtokba vette a természet vagy területe ismét része lett a mezőgazdasági termelésnek. Cservenka település, a téglagyár és az országutak melletti területek papíron végleg megszabadultak a *corpus delicti*től.

Az áldozatok tehát sem Cservenkán, sem máshol nem kaptak köztéri emlékművet vagy emléktáblát. Mindez annak kinyilvánítása is egyben, hogy Cservenkának mint településnek nincs köze a történetekhez, legalábbis nem akar emlékezni erre. A halottak idegen helyre való „kitelepipítése”, az emlékezés helyeinek „elidegenítése” hozzájárult ahhoz, hogy a vérengzés ismerete nem része a kitelepítettek, az ott maradtak identitásának és Cservenka történetének.

Cservenka nemcsak hogy nem akar emlékezni, de alig volt kinek visszaemlékezni. A község demográfiai összetétele ugyanis teljesen megváltozott a második világháború alatt és az utána következő években. A zsidókat elhurcolták, a cservenkai zsinagógát lerombolták, a svábok és magyarok döntő többségét kitelepítették vagy megölték, a templomaikat, így az evangélikus és református templomot szintén lerombolták. Helyükbe a vérengzésekről mit sem tudó szerbeket telepítették be a távoli Boszniából, Hercegovinából és Montenegróból. Ők biztosan nem hallották a tömeggyilkosság éjszakáján a lövéseket, semmit sem tudtak a bori munkaszolgálatos zsidókról, sem pedig a vérengzésben részt vevő bácskaiakról és azok esetleg otthon maradt ismerőseiről. Ők még a község történetét sem ismerték. A kitelepítetteknek, akik Nyugat-Németországban új hazára talál-

⁷⁵ Az ósziváci izraelita temetőben eltemetett 39 főből név szerint 19 főt, a zombori izraelita temetőben eltemetettek közül senkit nem ismerünk név szerint.

tak, lett volna mire emlékezniük, de erre nem voltak képesek. Májig szinte kizárólag saját kálváriájukra hajlandók emlékezni.⁷⁶ Mindez talán jobban érthetővé teszi az exhumálások félbeszakításának, majd pedig befejezetlenségének történetét.

---

⁷⁶ Vetter-Keiper: *Unser Tscherwenka*, 513–514.

1. melléklet. Az 1957-es exhumálási jegyzőkönyv. Forrás: Jevrejski Istorijiski Muzej. Reg. br. 1558. Sign. K.22-1-1/15. Az 1957-es exhumálási jegyzőkönyv magyar fordítása.

J E G Y Z Ő K Ö N Y V

A fasizmus áldozatainak exhumálásáról

A belgrádi egyesült zsidó hitközség, a cservenkai Népbiztossággal karöltve és a cservenkai „Jedinstvo” téglagyár elvtársaival együtt, ma a fasizmus és nácizmus áldozatait exhumálták, – akiket Magyarországi zsidóként a második világháború alatt elhurcoltak és a bori bányában végzett kényszermunkára ítélték.

A 3.200 munkás közül, akik a bori bányában dolgoztak, körülbelül 680-an maradtak életben, akiket 1944 végén a cservenkai téglagyárban kivégeztek.

A holttestek exhumálása után 465 koponyát találtak, ami körülbelül az eltűntek száma lehet.

A mintegy 50 méter hosszú sírban személyes tárgyakat találtak: imakönyveket, különböző írásokat a holtak családjától, leveleket, pénztárcákat, órákat, néhány lőszert és más tárgyakat.

A holttestek állapota alapján és a törött koponyák miatt könnyű megállapítani, hogy egy részüket kézigránatokkal végezték ki. Egy szemtanú, aki részt vett a holttestek elhantolásán, azt állította, hogy egyeseknek, akik csak könnyebb sérülést szenvedtek, sikerült megszökniük.

Az exhumálás kegyelettel történt a belgrádi zsidó közösség küldöttségének jelenlétében. Az áldozatok maradványait kisebb zsákokba tették, majd autóval Zomborba szállították és a zsidó temetőben temették el őket.

DICSŐSÉG AZ ELHUNYT HARCOSOKNAK ÉS A FASIZMUS ÁLDOZATAINAK

Cservenka, 1957. november 5.

A Cservenkai Népbizottság
– Cservenka [körpecsét]

A jelenlévők:

1. Kojić Slavko – az NOO¹ elnöke
[saját kezű aláírás]

2. Vučelić Drago – az NOO titkára
[saját kezű aláírás]

3. Tatalović Jovo – a téglagyár igazgatója
[saját kezű aláírás]

4. Slepčević Milan – a téglagyár
munkavezetője [saját kezű aláírás]

5. Ruben J. Rubenović
[saját kezű aláírás]

6. Mikša Benzion
[saját kezű aláírás]

7. Zoltan Benhauer
[saját kezű aláírás]

¹ NOO = Narodni Odbor Opstine [Népbizottság].

2. melléklet. Beszámoló a cservenkai mártíremlékmű felavatásáról. Forrás: Lefkovic Péter magángyűjteményéből.

A CSERVENKAI MUNKASZOLGÁLATOS MÁRTÍROK SZOMBORI EMLÉKMŰVÉNEK
LELEPLEZÉSE¹

1964. október 7-én lesz a borzalmas cservenkai tömegmészárlás huszadik évfordulója. Ebben a szomorú jubiláris évben megvalósult az életben maradt volt bori munkaszolgálatosok húszéves óhaja: méltó és tartós emléket emelni a tömegsírban nyugvó szegény társaiknak.

Az emlékmű leleplezése 1964. április 19-én történt a szombori² zsidó temetőben. Ezt két exhumálás előzte meg: 1945 januárjában, a gyilkosság után három hónappal sváb paraszttal kiásatták a tetemeket és ugyanott a cservenkai téglagyárban temették el. 1957 év folyamán a beográdi Savez jevrejskih opština [belgrádi egyesült zsidó hitközség] kezdeményezésére a téglagyári munkások rohammunkával kiásták a csontokat és zsákba varrva teherautókon a szombori temetőbe szállították, ahol közös sírban helyezték örök nyugalomra az elkínzott, a fagyűlölet vadállatai által elpusztítottak testi maradványait.

Az emlékmű cca egy millió dínárba került. Ennek felét a budapesti zsidó szervezet, a többi anyagi eszközt pedig a beográdi Savez és a Jugoszláv Frontharcosok Szövetsége fedezte. Az izraeli és amerikai hozzájárulást a szervezők nem várták meg.

Két évvel ezelőtt, 1962 nyarán a jugoszláv volt munkaszolgálatosok kezdeményezésére ideiglenesen rendbe hozták a szombori temető bejárata közelében lévő tömegsírt, szép beszédek elhangzása mellett. Már ekkor a Jugoszláv Harcosok Szövetsége vállalta a síremlék felállításának megszervezését és magáévá tette az ügyet.

A szuboticei MUSZ³ alsztyály állandóan sürgette és erkölcsileg hozzájárult a megvalósításhoz. Részben ennek köszönhető, hogy a három szervező, a jugoszláviai, [a] pesti [budapesti] zsidó szervezetek és a harcosok szövetsége létrehozta az emlékmű felállítását.

---

¹ A dokumentumot – annak tartalmát és formáját tekintve egyaránt – szöveghűen közlöm, de a helyesírási és gépelési hibákat javítottam valamint sorkiegyenlítést alkalmaztam. A szöveg ékezet nélkül készült, amit szintén javítottam.

² A szövegben meghagytam a helységnevek eredeti írásmódját.

³ MUSZ: Munkaszolgálatosok Szövetsége.

II.⁴

Az emlékmű leleplezésének előkészítése, lebonyolítása ünnepélyes és kifogástalan szervezői munka volt. Ezt dr. Benesovszky Imre⁵ helyettes főrabbi és dr. Schweitzer⁶ pécsi rabbi Szuboticán, a nagytemplomban megtartott felejthetetlen magasztos és testvéries hitszónoklatai és beszédei előzték meg.

III.

1964. április 19-én ragyogó, derült tavaszi napos idő mellett valósult meg az emlékmű és gyászünnep. A szombori zsidó temetőben áll az impozáns fehér betonból, három fekete-márványlappal ellátott síremlék, a Magen David⁷ és a hétágú Menorával díszítve, kék és sárga nefelejcskekkel borítva. Az ünnepségre megérkeztek: magyar részről a két rabbinuson kívül a Partizánszövetség vezetői, a Zsidó Községek Szövetségének elnöke, Sós Endre,⁸ és akiket legközelebb érintett az ünnepség, egy autóbusszon érkező 25 tagú volt bori csoport, a 400 tagot nyilvántartott bori csoport nevében. Megjelent Nacev Mara,⁹ a Jugoszláv Harcos Szövetség alelnöknője, az izraeli és magyar követség képviselői, a tartományi képviselők és Szombor város összes magasrangú tisztviselői testületileg, 1000 főnyi szerb nemzetiségű tömeg hallgatta meg ünnepélyes csendben a gyászbeszédeket, könnyezve. Köztük a szerb falvak lakossága, melyeken elvonult elgyötört koldusseregünk. Szólamok nélkül éreztük, hogy együtt érez velünk és a zsidó tragédiával Szombor város és környékének egész szerb lakossága. Ebben a velünk rokonszenvező, humánus légkörben érzékeny zsidó lelkünk ösztönszerűen érezte: nem minden nem zsidó „árja” környezet érez ellen-szenvet, türelmetlenséget a néhány száz főnyi véletlenül életbenmaradt, de mindig lojális és törvénytisztelő zsidókkal szemben. – Nem kergettek el bennünket a volt frontharcosok: ők szerény szervezők voltak, itt mi voltunk ennek a nagyon szomorú évfordulónak szereplői. A borzalmas éjszaka áldozatainak vigasztaló legyen, hogy évszázadokig áll majd a jövőendő szerb generációk részére is az emlékeztető és hogy bekerültek a zsidóság hőseinek emléktárába.

⁴ Nincs megjelölve a „I.” bekezdés.

⁵ Dr. Beneschofsky Imre (a. n. Haas Gizella; Bp., 1903. február 6. – Bp., 1970. július 5.) 1960-tól országos vezető főrabbi, tanár.

⁶ Dr. Schweitzer József (a. n. Hoffer Friderika; Veszprém, 1922. október 13. – Bp., 2015. február 5.) Széchenyi-díjas tudós, vallástörténész, egyetemi tanár, országos főrabbi, aki 1948 és 1981 között Pécsen volt főrabbi. Halála előtt kb. öt évvel felkerestem a rabbiképzőben, volt hivatalában a szellemileg és fizikai egyaránt jó egészségnek örvendő Schweitzer Józsefet. Fájdalmasan említette, hogy olyan sok hasonló rendezvényen vett részt, hogy már nem emlékszik a részletekre.

⁷ Magen David: Dávid-csillag.

⁸ Sós [Schlesinger] Endre (a. n. Berczell Rózsi; Bp., 1905. július 18. – Bp., 1969. július 12.) 1957 és 1965 között a Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaságának és a Budapesti Izraelita Hitközség elnöke (1957–1965), az *Új Élet* című lap főszerkesztője, újságíró, író.

⁹ Mara Naceva Drljević (Kumanovo, 1920. szeptember 28. – Kumanovo, 2013. július 1.) macedón partizán, majd számos jugoszláv szervezetben töltött be vezető tisztséget.

Az ünnepség két részből állt: a vallási jellegű 9 órakor kezdődött, ezen a néhány rendezőn kívül a zsidóság vett részt. Dr. Benesovszky beszédében ostromozta fasizmus embertelenségét, Dr. Schweitzer pedig a szülőkhöz fordult, akik hiába várták vissza sírban nyugvó gyermekeiket. Szívből, meggyőződéssel jöttek ezek a részünkre évtizedek óta nem hallott gyönyörű szövegek [szavak], telve igazi zsidó testvéri szeretettel. Utána a jelenlevők Hamburg Géza¹⁰ „Él mólé ráchámim”-ja¹¹ után elmondták a „Kaddis”-t,¹² a halotti imát a szegény áldozatok emlékére. A két tisztelendő papi ruhában és süveggel eszünkbe juttatta a régi szubotcai zsidó élet nagytudású főtisztelendőjének és főkantorának emlékét.

11 órakor kezdődött a hivatalos ünnepség, kb. két órán keresztül részünkre egy ünnepélyes, felemelő, fenséges valamit nyújtva. A síremlék két oldalán egy szakaszból álló katonazenekar és a beográdi zsidó „Bora Baruch” európai hírű énekkara helyezkedett el. A síremlék talpazatának szélén két oldalt 3–3 rohamsisakos, puskával felszerelt jugoszláv katona állt szoborszerű vigyázzban két órán keresztül. Minden katona mellett sötét ruhában, franciasapkával a fején 6 volt zsidó muszos¹³ állt vigyázzban, 15 percenként váltva egymást, testvéri megértésben jugoszláviai és magyarországi volt muszosok.

Az emlékmű homlokzatával szemben sorakoztak fel a meghívott magas funkcionáriusok: a két tisztelendő és a politikai képviselők fekete ünnepi öltönyben s kalapban. Az 1941 évi ellenállási mozgalom [egyik] tagja nyitotta meg és konferálta [fel] az ünnepséget. A két árbócon a jugoszláv és m. [magyar] zászlók lebegtek.

Az ünnepség minden mozzanatát hivatásos film- és televízióriporterek amatőr fényképesek leírhatatlan száma fényképezte, őszinte érdeklődéssel, hogy örökös emlék maradjon erről a legnagyobb jugoszláviai muszos ünnepségről.

Az első ünnepi szónok Mara Nacev, Rankovics¹⁴ miniszter egyik helyettese volt. Nagyhatalú, katonás beszédében a két ország ellenállóinak közös célkitűzéseiről és közeledéséről beszélt és a megújuló fasizmust ostromozta. Beszéde rövid és határozott volt. Szegény társainkat antifaszista szabadságharcosoknak minősítette.

Dr. Kadelburg,¹⁵ a legfelsőbb jugoszláviai zsidó szövetség¹⁶ elnöke realisan ismertette a bori kényszermunkát: a napi 14 órás munkaidőt, a minimális kalóriát sem adó élelmezést, a menekülést az előnyomuló Vörös Hadsereg elől és végül a vesztét érző tehetetlen boszniai SS század borzalmas gyilkosságait. Alap gondolata a bori kényszermunka rabszolgamunka jellege és az elveszett fenevadak utolsó rémtette volt. – Gáti

¹⁰ Hamburg Géza (1893 –?) szabadkai kántor, zombori bőröndös.

¹¹ Él mólé ráchámim [Irgalmas Isten]: szombaton a Tóra-olvasás után mondják, temetésnél a sírnál, a halottak lelki nyugalmaért imádkozzák.

¹² Kaddis: Istent dicsőítő szent ima, gyászoló imája a temetőben.

¹³ Muszos: munkaszolgálatos.

¹⁴ Aleksandar Ranković [Alekszandar Rankovics] (Draževac, 1909. november 28. – Dubrovnik, 1983. augusztus 20.) szerb nemzetiségű jugoszláv kommunista politikus. Jugoszlávia alelnöke (1963–1966), majd pártellenes tevékenység vádjára miatt kegyvesztett lett és kizárták a pártból.

¹⁵ Dr. Lavoslav Kadelburg (Vinkovci, 1910 – 1994) a Jugoszláviai Zsidó Hitközségek Szövetségének elnöke (1964–1991), ügyvéd, helyettes államügyész, a Legfelsőbb Bíróság bírja.

¹⁶ Helyesen Jugoszláviai Zsidó Hitközségek Szövetsége.

Ödön¹⁷ spanyol szabadságharcos röviden beszélt. Mint új tényt idézte a Horthy-rezsim és a német gazdasági minisztérium közötti megállapodás 3 és 4. pontját: 6000 zsidó kényszermunkást szó szerint eladott a m. [magyar] kormány. A vételár havi 1000 tonna messing¹⁸ lett volna a bori rézbányából, melyet a németek nem adtak meg. Ígérte, hogy faji és nemzetiségi különbség nem lesz többé.

Az ünnepség vezérszónoka SÓS ENDRE elnök volt. Mint szónok és zsidó testvér leírhatatlanul hatásos és meggyőző beszédet tartott, mely át volt itatva őszinte felháborodással és bátor kiállással a fasizmus embertelen tettei ellen. Ő tudta csak érzékeltetni a bori kényszermunka és a halálmenet igazi megalázó jellegét. Idézzük azt a részt, amikor ő, mint baloldali internált 1944 késő őszén saját szemével látta és találkozott a Cservenkát túlélt pária-sereget: mozgó csontvázak voltak, színes rongy darabokkal borítva. /Ez a költő-ember érezte át egyedül, hogy ezek a lesoványodott páriák másfél éven keresztül üres gerslilevesen,¹⁹ megfélemlítve, minden emberi jog nélkül teljesen apatikusan vonszolták magukat „haza”. – Nem volt erejük „szökni”, még jártányi erejük sem volt/. Szomorú, elgyötört arcával Sós Endre, ez a nemeslelkű ember legjobban kifejezte fájdalmait a bori tragédiával kapcsolatban.

FISCHER LÁSZLÓ, a szubotikai musz. alosztály elnöke beszélt a muszosok nevében. Reális, tartalmas, adatokkal telített beszámolójában hatásvadászás [hatásvadászat] nélkül ismertette az 1942. július 1-én kezdődő ún. délvidéki munkaszolgálatot. Bola Emil példája után VÁDOLTA a bori német és m. katonai parancsnokságot, mely oly készségesen átadta menetet /melynek már fizikai ereje nem volt/ Cservenkán a kivégzőosztagnak. Alapgondolata az volt, hogy az ún. „munkaszolgálat” csak forma volt, hogy kellő pillanatban az internált, fegyveres őrség alatt lévő zsidó tömeget legyilkolhassák. Ilyen pillanat és alkalom volt a cservenkai tömeggyilkosság is. Vádolta az egész Horthy-rezsimet, melynek főprogrampontja a zsidógyűlölet volt. Idézte történelmi pontossággal azoknak az oroszországi és más európai országoknak a helységeit, ahol a cservenkaihoz [hasonlóan] agyon-dolgoztatott és kínzott munkaszolgálatosok porai nyugszanak. Békét és dicsőséget kívánt a fasizmus minden áldozatának. /Megjegyzendő, hogy beszédének nagy részét, melyben a m. antiszemitizmus évszázados múltját, mely a középkorba nyúlik, ismertette, cenzúrázták./ Széles látókörűen kiemelte, hogy az ott nyugvó cservenkai tömegsír csak egy töredéke az egész Európát beborító jeltelen zsidó tömeggyilkosságoknak. Fischer László beszédével bebizonyította, hogy az ún. „közérdekű munkaszolgálat” igaz története megírásra alkalmas. Beszéde szívig-vérig munkaszolgálatos szolidaritással átítatott volt.

Az utolsó szónok dr. GUTTMANN TIBOR²⁰ szombori ügyvéd, a szombori hitközség elnöke volt. A szombori, alig 30 lelket számoló zsidóság nevében átvette ezt a síremléket és megfogadta, hogy azt meg fogják őrizni és ápolni fogják.

¹⁷ Gáti [Groszman] Ödön (Sátoraljaújhely, 1913. augusztus 14. – Bp., 1978. április 4.) sütőmunkás, kommunista politikus, a dachau-i és a buchenwaldi koncentrációs tábor foglya, a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségének elnöke.

¹⁸ Messing: sárgaréz.

¹⁹ Gerslileves: hántott árpából készült leves.

²⁰ Dr. Guttmann Tibor a zombori hitközség alelnöke és végrehajtó bizottságának tagja.

A szónoklatok szünetében a beográdi zsidó dalárda énekelt művészi számokat: megható gyászdal, négy szólamban, basszus szólóval, azután néhány művészi szám után befejezőképpen az „ES BRENNT”²¹ c. jiddis dalt, a varsói partizánok dalát. Kidolgozott, kellemes, színes zenei élmény volt, hatásvadászás [hatásvadászat] nélkül. Az együttérző zsidó fájdalom volt érezhető az énekesek hangjából. Hiszen mindannyian hozzátartozóinkra gondoltunk az egész gyászünnepség alatt.

Nem volt itt taps, betanított tetszésnyilvánítás, csak ünnepélyes hallgatás, csend. Az 1000 főnyi tömeg, melyben iskolásgyerekek is voltak, együtt érezve ösztönszerűen átérzte az évezredes zsidó szomorúságot. Ez a megfeszített tiszteletteljes figyelem, a könnyező szerb asszonyok arca, a növendék szerb fiúk és lányok ünnepélyes, megértő arc kifejezése többet fejezett ki, minden taps, helyeslés és tiltakozó kiáltozásnál.

Az ünnepség legünnepélyesebb és meghatóbb része a koszorúletétel volt. A katonazenekar Lenin gyászindulójának²² mélabús taktusait játszotta. Nagy fiúk és leányokból álló csoport ünnepélyes léptekkel lerakta a hatalmas vörös csillagos koszorút. Ez meg 10 más, koszorút hordó csoport követte ugyanazon szívbe markoló akkordok kíséretében. Illedelmesen letették a koszorút, a feliratot szétterítve. Az egész alapzat koszorúkkal volt borítva. Ekkor kis piros nyakkendő s pionírgyerekek piros pipacs és tulipáncsokrokat tettek az alapzatra. Ez a nem játékszerű jelenet többet fejezett ki és jobban meghatotta a gyászoló tömeget, mint a szónoklatok.

A koszorúk között volt a pestieké [budapestieké] és a 100 életben maradt jugoszláv volt kényszermunkás sárgaszalagos szerény koszorúja: emlékeztetésképpen a sárga karzalagra, az ún. „közérdekű munkaszolgálat” hivatalos színére. És mikor az 1941 emlékrémes volt jugoszláv partizánharcos bemondó egyszerű, emberi hangon bejelentette: „Az ünnepség véget ért”, a síremlék virággal volt borítva és a körülálló gyászolók ösztönszerűen nem tudták elhagyni a helyet. Lenyűgözve, szinte mágnés szerűen vonzotta az igazi emberi érzéssel átérző embereket a mi tragédiánk szimbolikus emléke.

Az egyszerű parasztemberek ekkor odatódultak, hogy mindent közlő lánssanak, de akkor is illedelmes csendesen. És ott maradt még sokáig a katonazenekar, mely jugoszláv fúvósszámokat játszott, ezzel is kifejezve a szegény áldozatok iránti tiszteletét.

Ekkor tűnt ki, hogy ezres tömeg gyűlt össze, az utcán az autók és más járművek beláthatatlan sora. És ekkor vált bennünk tudatossá, hogy ez Szombor város, elsősorban Szombor és környékének szerb lakosságának síremlékavató ünnepsége volt. Nagy szavak és frázisok nélkül ezzel adta meg tiszteletét a maroknyi maradék zsidóság, a zsidó temetőben nyugovó volt szombori zsidó polgárok iránt.

A vezető jugoszláv lapok, a „Borba”, „Dnevnik” pontos tudósításban képekkel illusztrálva ismertette a kegyeletes emlékmű leleplezést, a televízió aznap képekben és kísérelő szöveggel hirdette a milliók előtt, melyet feltétlenül filmzszurnál is fog követni.

Némi elégtétel volt ez nekünk, jelenlevő jugoszláviai és m. [magyarországi] talán százfőnyi életben maradt muszosoknak, némi elégtételt [jelentett, hogy] a szervezett

²¹ A szerző talán a varsói gettólázadás során hősi halált halt Krystyna Kraheńska költőnő által írt, közismert katona- és partizánindulóra gondolt.

²² Lenin-dal vagy Lenin-gyászinduló, orosz eredetű munkásmozgalmi gyászinduló.

megaláztatás és megfélemlítés után, emelt fővel távoztunk.²³ Hát mégis ünnepélyes módon hantolták el, ha elkésve is, a kényszermunka mártírjait, zsidónak is jár elismerés és megtiszteltetés. Emlékezetünkbe véstük a koszorúk és virágokkal borított emlékművet. Nem csak 700 társunk, hanem a többi 3000 áldozata a bori halálútnak is gondolatban méltó módon nyugszik a szombori zsidó temetőben.

OOOOOOOO²⁴

Ünnepélyes, felemelő, jól megszervezett gyászünnepség volt az 1964. április 19-i emlékmű leleplezése. A fasizmus ellen tiltakozó antifasiszta [antifasizmus] manifesztációja volt elsősorban a két harcos egyesületnek. Talán jobban ki lehetett volna emelni a munkaszolgálatos gyászünnep jellegét, az egész kényszermunka szavakkal nem jellemezhető embertelen módszereit és tragikus befejezését. De ezt talán az egyetemes munkaszolgálatos művek, dokumentum-gyűjtemények pótolják.

Ettől függetlenül mi, véletlenül életben maradt volt boriak hálánkat fejezzük ki azoknak, akik ezt az örök emlékjelet emelték „mementó”-képpen, hogy mi volt a bori rabszolgamunka, és a Bor–Cservenka-i halálút.

Még annyit, hogy a bori halálút különböző pontjain jeltelenül és a szombori temetőben méltón elhantolt 3400 szegény társaink nem voltak antifasiszta harcosok, hanem legyilkolt rabszolgák: tervszerűen a bori bánya, tunel,²⁵ [a] hegyoldalon, az épülő vasúti töltésen teljesíthetetlen normával fizikailag tönkretett, élelmezésnek nem nevezhető koszton, mosdóvíz nélküli „higiéné” mellett, lelkiileg megalázva, a reszketésig kikötésekkel, botütésekkel, kivégzésekkel, kifosztással, szadista „fegyelmezőkkel” megfélemlített, rongy-hátán-rongy cafatokban és mezítlábas fatalpakon, furunkulusokkal és sebekkel borított lábakon magát vonszoló páriák tömege.

Ez a leromlott koldussereg vonszolta magát a Bor–Cservenka–Hegyeshalom úton, napi 30–40 km téve [kilométert megtéve], erején felül, reménykedve, hogy „haza megyünk” a zsidó polgári család körébe, amely akkorra már megsemmisült. Hittük, hogy „munkára megyünk vissza”, ahonnan Borba szállítottak bennünket, rövidesen véget ér a háború. Az eltompult, tájékozatlan sereg örült a szabad levegőnek, az őszi természetnek, remélve, hogy türelem és fegyelmezottség mellett hajcsárai és fegyencőrei valami békés helyre viszik őket. És hogy egyszer ők is szabad, békés polgárok lesznek.

De nem ez történt, hanem Jugoszlávia felszabadulásának hónapjában, a hitleri, az emberi történelem legembertelenebb korszakának utolsó áldozataiként fejezték be fáradt, kizsákmányolt életüket.

²³ A Bori Csoport tagjai közül senki sem kapott szót az emlékünnepegen. Közülük pedig legalább négyüket az első csoportban indították el Borból és a túlélői voltak a cservenkai vérengzésnek és az országotak melletti gyilkosságoknak (Bán Dezső, Laufer György, Politzer Rudolf, Wimmer Alfréd).

²⁴ OOO: elválasztójelként használt jelek.

²⁵ Tunel: alagút. A bori bányákban és a Szerb–Ércheységben a vasúti pályának fúrt alagutakra utal.

Megjegyzés: Magyarországról három delegáció szervezet több napos zárandokutat Jugoszláviába 1964. áprilisában. A Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, a Magyar Partizán Szövetség (= MPSZ) és a Nácizmus Üldözötteinek Bizottságának keretei között működő Bori Csoport tagjai külön mozogtak ugyan, különböző helyszíneket kerestek fel, de egyaránt részt vettek a zombori mártírünnepségen (1964. április 19.). A Bori Csoport delegációja eredetileg 1964 őszére tervezte a zárandokutját Jugoszláviába, de a szervezés időszaka alatt, 1964 februárjában értesültek a mártíremlékmű avatásáról. Ezért előre hoztak utazásuk időpontját és végül az IBUSZ Utazási Iroda autóbuzsós szervezésében, jutottak el Zomboron és Cservenkán kívül Szabadkára, Belgrádba és Borba is (1964. április 18.–1964. április 25.). A Jugoszláviába ellátogató Bori Csoport 23, név szerint ismert volt bori munkaszolgálatosból állt és tagja volt még Lefkovits Jenő akkor 18 éves fia, Lefkovics Péter is. A csoportból az egész zárandokút során többen is készítettek fényképeket, így Lefkovits Jenő is. A fényképeket később bemutatták a Bori Csoport vezetősége által Budapesten, 1964. június 11-én szervezett „bajtársi összejövetelel”, ahol egyben beszámoltak a csoport tagjainak a zárandokútról is.

Lefkovics Péter magángyűjteményében fennmaradt az MPSZ részletes (11 oldal), elsősorban politikai és mozgalmi jellegű, – hely és időpont megnevezés nélküli, – gépellátás útijelentése, amely egy bekezdést szentelt a mártíremlékmű avatásának. Kizárólag a mártíremlékmű avatásával foglalkozik a mellékelten közölt, *A cservenkai munkaszolgálatos mártírok zombori emlékművének leleplezése* címet viselő beszámoló (4.5 oldal). Ennek szerzőjét éppúgy nem ismerjük, mint keletkezési dátumát és azt, hogy pontosan kinek is íródott. Talán a zárandokút vezetője, Péteri György²⁶ írta, viszont ő nem az első, hanem a partizánok által felszabadított, második csoportban indult el Borból. A szövegből azonban egyértelműen kitűnik, hogy azt a Bori Csoport egyik tagja, hivatalos beszámolóként írta. Az adott kor bürokratikus nyelvén íródott szöveg nyelvi szempontból helyenként kívánni valót hagy maga után, de egyedülállóan remek összefoglalóját adja a mártíremlékmű avatásának. Egyszerre tárgyilagosságra törekvő adatgazdag kordokumentum és érzelmekkel átszőtt személyes beszámoló, amelyben néhány kritikai észrevételt is szerepel.

²⁶ Dr. Péteri [Pressburger] György (a. n. Thein Ilona; Bp., 1914. szeptember 8. – 1996. április 2.) budapesti főkönyvelő, jogász, közgazdász, az utazás vezetője, egyben a Bori Csoport vezetőségének tagja.

CONTENTS

STUDIES

- Walter Pohl – Johannes Krause – Tivadar Vida – Patrick J. Geary**
The Integrative Archaeogenetical, Archaeological and Historical Examination of East-Central Europe, AD 400–900 341
- Ráhel Gloviczki** *The Medieval Hungarian Royal Coronation in European Context* 355
- István Kádas** *When the Tax is a Redemption. Redemption of Military Service and Extraordinary Taxation in the Early Years of King Matthias's Reign (1458–1464)* 383
- Miklós Fóti** *An Unusual Demographic Phenomenon and its Background in the Territory of Sancak of Szeged. The Sudden Transformation of Mikla into a Town in 1578* 403
- Gergely Tóth** *Typical and Idiosyncratic Features in the Career of a "Hungarus" Intellectual. The Forgotten (Auto)biography of Matthias Bel* 417
- Márta Hantos-Varga** *Between "Obsolete" Anti-Judaism and Modern Racism. The Grey Zone of Anti-Jewish Argumentation of Catholic Authors* 447
- Tamás Csapody** *History of the Chervenka Exhumations* 481
- Rita Kiss** *The Integration of 1956 Hungarian Refugees in Bavaria* 513

DATABASE

- Zsófía Kádár – Dorottya Piroska B. Székely** *Database of Churchmen Attending Seventeenth-century Hungarian Diets* 533

REVIEW

- Balázs Varga** *The History of Győr's Monography from the Era of Dualism until Today* 627
-

E számunk szerzői

Csapody Tamás, egyetemi docens, Semmelweis Egyetem, Általános Orvostudományi Kar ● Fóti Miklós, tudományos munkatárs, BTK TTI ● Gloviczky Ráhel, egyetemi hallgató, ELTE BTK ● Hantos-Varga Márta, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola ● Kádár Zsófía, tudományos munkatárs, ELTE BTK, Universität Wien, Institut für Österreichische Geschichtsforschung ● Kádas István, tudományos munkatárs, BTK TTI ● Kiss Rita, német-történelem szakos tanár, Realschule St. Vinzenz von Paul [Markt Indersdorf] ● B. Székely Dorottya Piroska, PhD-hallgató, tudományos segédmunkatárs, ELTE BTK ● Tóth Gergely, tudományos főmunkatársa, BTK TTI ● Varga Balázs, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Apáczai Csere János Pedagógiai, Humán- és Társadalomtudományi Kar ● Vida Tivadar, egyetemi tanár, ELTE BTK, tudományos tanácsadó, BTK Régészeti Intézet

(BTK TTI = Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

(ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erszebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

